

HUMANETTEN

[Om HumaNetten](#)
[Tidigare nummer](#)

NUMMER 5
hösten 1999

HumaNetten utges av [Institutionen för humaniora](#), Växjö universitet.

[Kontakt](#)
[Webmaster](#)

ISSN: 1403-2279

INNEHÅLL:

Maria Estling, [Fönster mot språkvärlden. Om användningen av textdatabaser \(korpusar\) i undervisning, forskning och textproduktion](#)

Gunlög Fur, [Svar på tal. Indianer och samer bemöter europeisk kolonisation](#)

Solveig Hammarbäck, [Från Pennskaft till Väckarklocka. Elin Wägners bildningsväg](#)

Staffan Klintborg, ["Switch it, magistern, switch it" - för kodväxling i samtidens prosa är framtidens melodi](#)

Ingrid Nettetvik, [Pacifisten som blev försvarsivrare. Vilhelm Moberg och den nordiska tragedin](#)

Margareta Petersson, [Mörkrets hjärta eller Hjärtats mörker. Kulturmöten i *De små tingens gud*](#)

Mathias Pålsson, [Kan man folkomrösta om ett språks framtid? Exemplet rätoromanskan i Schweiz](#)

Eva Larsson Ringqvist, [Vad kan vi när vi kan ett språk? Om inlärningen av franskans frågekonstruktioner](#)

Ulla Rosén, [Åldrande änkor och ogifta kvinnor. Landsbygdskvinnors strategier inför ålderdomen runt sekelskiftet 1900](#)

Fredrik Stjernberg, [Vad kan man veta?](#)

Ovanstående texter, och ytterligare några, finns även publicerade i Rapporter från Växjö universitet, Humaniora. Nr 3 1999 (se under **Aktuellt** nedan).

Debatt - fler inlägg välkomnas!

Jonny Nilsson, [Är dagens historievetenskap och humaniora fri och kritisk?](#)

Solveig Fagerlund, [Genus är ingen självklarhet](#)

Jonny Nilsson, [Replik på Solveig Fagerlunds inlägg](#)

Lars Hansson, [Vikten av att reflektera över kön som perspektiv och analyskategori](#)

Aktuellt

[Nya nummer i institutionens skriftserier](#)

Recensioner

[Asbjørg Westum, *Ris, skäver och skärva. Folklig kategorisering av några barnsjukdomar ur ett kognitivt semantiskt perspektiv*](#)

(Gunilla Byrman)

OM HUMANETTEN

[Detta nummers förstasida](#)
[HumaNettens hemsida](#)
[Institutionens hemsida](#)

HumaNetten utges av Institutionen för humaniora vid [Växjö universitet](#).

HumaNetten kom till för att förverkliga ett av målen i institutionens Verksamhetsplan och kvalitetsprogram för läsåret 1997/98, nämligen att göra läsvärda texter producerade vid institutionen tillgängliga för en större läsekrets. **HumaNetten** vill också vara ett forum för recensioner av nyutkommen litteratur och för debatt. **HumaNetten** utkommer höst och vår. Recensioner och debattinlägg infogas löpande i det aktuella numret.

Presumptiva bidrag skickas som Word- eller RTF-dokument till [Börje Björkman](#). Redaktionen förbehåller sig rätten att kvalitetsgranska och refusera insänt material.

© respektive författare. Det är tillåtet att kopiera och använda material ur HumaNetten för forskningsändamål om källan anges. För övriga ändamål kontakta författaren.

Institutionens redaktionsråd:

FD [Gunilla Byrman](#) (redaktör)

FD [Christina Angelfors](#)

Professor [Tuija Virtanen-Ulfhielm](#)

Kontakt:

[Börje Björkman](#)

Webmaster:

[Agneta Fridhammar](#)

Postadress, telefon- och telefaxnummer:

Institutionen för humaniora, Växjö universitet, 351 95 VÄXJÖ

Tel 0470-708000 (vx)

Fax 0470-751888

Fönster mot språkvärlden.

Om användningen av textdatabaser (korpora) i undervisning, forskning och textproduktion

Av Maria Estling, doktorand i engelska

[Länk till presentation av Maria Estling](#)

- [Vad är en korpus?](#)
- [Korpora i forskning](#)
- [Korpora i undervisning](#)
- [Korpora i textproduktion](#)
- [Nyhetsbrevet GramTime News](#)

Vad är en korpus?

Den som kan sitt latin vet att *corpus* är det latinska ordet för kropp. Inom språkforskningen används ordet för att beskriva en samling texter, och i dagens IT-samhälle används det ofta synonymt med en datoriserad textsamling, lagrad antingen i en hårddisk eller på en CD-ROM-skiva.

Det man i första hand förknippar med ordet *text* är förstas en skriven sådan, t.ex. en novell eller en tidningsartikel. I det här sammanhanget har dock ordet en avsevärt vidare betydelse, och används om såväl talat som skrivet språk. En text kan således vara en föreläsning på universitetet, ett telefonsamtal eller ett samtal på ett kafé. Språkforskare som sysslar med talad text använder sig vanligen av inspelningar som *transkriberats* (skrivits ner) och som därigenom blir lättare att hantera, men man kan också arbeta direkt med inspelningarna.

Eftersom mitt forskningsområde är engelska kommer de exempel jag ska visa från den engelsktalande världen. Det är också ett faktum att en mycket stor del av de datoriserade korpora som används idag är uppbyggda av texter på engelska, och att den korpusforskning som hittills gjorts i stor utsträckning gällt det engelska språket.

Textmaterialet kan bearbetas på olika sätt, men vanligast är att det används tillsammans med ett sökprogram som t.ex. kan skapa så kallade *konkordanslistor* i stil med följande:

```
joint, with a beautiful woman shimmering opposit  
take in the complete woman at one swallow. Th  
she was a very capable woman. <p> With a few Sh  
was a once-handsome woman in her fifties, wh  
I knew she was a sensible woman. It was what I had  
wouldn't vote for the silly woman except that there  
something. That silly woman put it out of my  
as the confident, capable woman who had come to Ye  
Mrs McNiece?" <p> A young woman, looking hot and  
to do so. She was a tall woman thirty-eight was a  
acute, intelligent woman. <p> But you didn'  
of course." <p> Wonderful woman," Henry said  
sincere. She was a small woman, very slender, ver  
as a small, plump elderly woman in a dress of the  
head of a beautiful woman on one side and a  
solid, cheerful, untidy woman with her grey hair  
verything - and that damned woman." She pulled
```

I mitten ser vi sökordet - *woman* (föregått av ett adjektiv) i det här fallet - och med varje

förekomst får vi också en bit omgivande text. Den databas som använts för att få fram den här listan har ett av de mest användarvänliga sökprogrammen, och man kan med några enkla kommandon bland annat:

- ta reda på från vilken text varje förekomst är hämtad
- få fram mer omgivande text
- sortera orden före eller efter sökordet (inom valfritt avstånd, t.ex. två ord till vänster om sökordet)
- se vilka ord som är vanligast i sökordets omgivning (inom valfritt avstånd)
- spara ner listan till ett Word-dokument så att man kan redigera och använda den som man vill (t.ex. i en text som jag har gjort här)

På detta vis kan man söka information om hur det engelska språket används i olika delar av världen, och jag ska under de tre följande rubrikerna ge exempel på hur denna information kan vara till nytta inom olika områden.

Korpusar i forskning

Inom forskarvärlden är användning av korpusar inte något nytt fenomen. Språk- och litteraturforskare har i många år skapat sina egna textsamlingar och förvarat dem på lappar eller arkivkort. När jag skrev min D-uppsats i engelska för ett antal år sedan byggde jag - utan att känna till ordet - upp en korpus av svordomar ur några romaner, vilken jag sedan använde för att undersöka hur svordomsbruket kan se ut i amerikansk engelska. Något som är betydligt nyare är forskning med hjälp av datoriserade korpusar, vilken startade under sextiotalet. På den tiden var korpusarna jämförelsevis små (500.000 - 1.000.000 ord), och datamaskinerna var dyra, svårhanterliga och långsamma. Nittiotalets IT-revolution har visat sig även inom korpusforskningen. Kraftfulla datorer gör det numera möjligt att skapa textdatabaser med hundratals miljoner ord, och sökningar i dessa går snabbt och är oftast enkla att utföra.

Inom forskningsprojektet *GramTime (Grammatical Trends in Modern English)* vid Växjö universitet använder vi ett antal mycket stora textdatabaser med olika typer av talad och skriven text. Dessa korpusar består bl.a. av hela tidningsupplagor, romaner, faktaböcker, vetenskapliga artiklar, radioprogram, telefonsamtal och vardagskonversation. Syftet med vårt projekt är att kartlägga dialektal och stilistisk variation och förändring i modernt engelskt språkbruk (framförallt inom grammatiken). Vi undersöker skillnader mellan brittisk, amerikansk, australiensisk och nyzeeländsk engelska, mellan talat och skrivet språk och mellan olika textgenrer. Denna information kan sedan användas för att modernisera och förbättra läromedel och referensverk. För att sprida våra forskningsresultat ger vi också ut ett nyhetsbrev, *GramTime News* - mer om detta längre fram. Språkvariation och språkförändring är populära områden inom korpusforskningen och över hela världen finns forskare som sysslar med liknande saker.

Ett annat viktigt område inom korpusforskningen är det pedagogiska. Det finns en speciell typ av korpusar, så kallade *inlärarkorpusar*, som är uppbyggda av studentuppsatser författade av språkstudenter av olika nationaliteter, bl.a. svenska. Genom att jämföra detta textmaterial med uppsatser skrivna av infödda engelsktalande - samt med korpusar med mer blandat textmaterial - kan man få fram information som är av stor nytta för språklärare och författare av undervisningsmaterial. Man kan t.ex. göra felanalyser för att ta reda på vilka typiska fel icke infödda gör, och man kan se vilka konstruktioner eller ord som icke infödda överanvänder eller underanvänder i jämförelse med infödda engelsktalande personer. På detta sätt kan man komma fram till vad man bör fokusera på i språkundervisningen. Korpusarna är också en utmärkt källa till exempel i kursböcker. Alla som studerat språk har stött på de traditionella grammatikböckernas konstruerade, ofta onaturliga exempel som ibland till och med har hängt med från en bok till en annan. Nog känns det betydligt mer stimulerande att lära sig ett språk när bokens exempel är hämtade från autentisk text.

Andra korpusområden är bl.a.

- forskning om ett språks utveckling genom historien (med hjälp av korpusar med material från tidigare språkperioder, t.ex. den engelska som talades under medeltiden eller under 1960-talet)
- ordspråksforskning (identifikation av ett uppslagsords betydelse och vilken/vilka betydelse(r) av ordet som är vanligast)
- forskning om hur nya ord uppkommer och etableras i eller försvinner från språket
- jämförelser mellan manligt och kvinnligt språk

En gång om året möts ett stort antal korpusforskare till en konferens där nya korpusar, nya sökprogram och resultat av korpusforskning presenteras och diskuteras.

Korpusar i undervisning

Som lärare i engelska ställs man ofta inför frågor som är svåra att finna svar på i grammatikböcker och lexikon. Jag har själv stor nytta av mina korpusar när studenterna jag undervisar i engelsk grammatik kommer med funderingar i stil med följande:

- "Kan man uttrycka sig såhär? Det står inte i grammatikboken, men jag hörde folk säga så när jag pluggade utomlands?"
- "Vilken konstruktion är vanligast, den här eller den här?"
- "Finns den här konstruktionen bara i brittisk (eller amerikansk) engelska?"

När man rättar uppsatser ställs man också ofta inför konstruktioner som man inte känner igen och kanske inte hittar i böckerna. Genom att titta i en eller ett par korpusar kan man ofta få en fingervisning om en konstruktion är vanlig, ovanlig eller inte förekommer alls. Därmed inte sagt att korpusar ger hela sanningen - det är ju inte Svea Rikes lag det är fråga om, bara en samling autentiska texter. Detta är viktigt att ha i åtanke när man uttalar sig om företeelser utifrån korpusen. Man kan t.ex. naturligtvis inte från en enda förekomst av ett ord eller uttryck dra slutsatsen att detta är korrekt engelska. På samma sätt måste inte avsaknaden av ett uttryck nödvändigtvis betyda att det inte existerar i språket. Ibland blir man dock förvånad över att finna att konstruktioner som inte alls är tillåtna enligt grammatikböckerna faktiskt är vanligt förekommande.

Vid Växjö universitet låter vi också studenter i engelska på C- och D-nivå själva arbeta med korpusar när de skriver sina uppsatser. Tillgången till ett omfattande autentiskt textmaterial är en stor fördel när man ska behandla ett språkvetenskapligt problem. Att arbeta med datorkorpusar går naturligtvis mycket snabbare och materialet blir mer allmängiltigt än om man t.ex., som jag själv gjorde, skapar en egen liten korpus med bara några romaner som underlag och ska hålla reda på alla exempel för hand.

Även inom den vanliga skolan (åtminstone på gymnasienivå) kan man arbeta med korpusar, t.ex. i form av en CD-ROM-skiva med tidningstext där eleverna själva kan utforska det språk de ska lära sig. Man kan också använda Internet som en enda stor korpus för att söka på olika ord och uttryck i ett språk. Här måste man förstås vara försiktig om man vill uttala sig om t.ex. engelskan så som den talas av infödda, eftersom en stor del av de texter på engelska man hittar på nätet är skrivna av icke infödda talare.

Korpusar i textproduktion

Den som använder ett annat språk än sitt modersmål har stor nytta av att ha tillgång till en korpus. Vid direktproduktion av texter på ett främmande språk eller översättning från modersmålet kan korpusen t.ex. ge hjälp att hitta *idiomatiska uttryck*, d.v.s. för ett språk typiska och ej direkt översättningsbara konstruktioner, i målspråket. Sådana konstruktioner är ofta svåra att hitta i ordböcker. Ett exempel på ett idiomatiskt uttryck som vi inom

projektet förgäves letade efter i våra lexikon är den engelska motsvarigheten till den svenska frasen *som att jämföra äpplen och päron*, med betydelsen 'att jämföra två ting eller företeelser som egentligen inte är jämförbara'. Vi sökte på *apples* i våra korpusar och hittade på så sätt uttrycket: *to compare apples and oranges*. Här följer några exempel ur textmaterialet:

We can't have five different measurement systems out there, Ms. Black said, because it is vital to compare **apples with apples and oranges with oranges**.

They are available, of course, but comparing **apples** (Germany) with **oranges** (the rest) doesn't help reach any conclusions.

"People don't treat China shares like the **apples and oranges** that they are," said Mr Tim Greaton, who manages \$120 million in China funds at Credit Lyonnais.

Det är också betydligt lättare att på det här viset hitta den mest lämpliga konstruktionen i ett speciellt sammanhang då det finns flera olika sätt att uttrycka sig på.

Vidare kan man få hjälp när man översätter till sitt eget modersmål. Ett uttryck i ursprungstexten som inte finns beskrivet i lexikon, och inte går att tolka utifrån den omgivande texten, kan ibland få sin förklaring genom att man hittar fler exempel i korpusen.

Nyhetsbrevet **GramTime News**

Avslutningsvis skulle jag vilja säga några ord om det nyhetsbrev som nämndes tidigare. Vi som arbetar inom *GramTime*-projektet i Växjö tycker att det är viktigt att den information vi får fram i vår forskning inte stannar inom en liten krets av andra forskare, utan också når ut till världen utanför. Av denna anledning startades våren 1998 ett nyhetsbrev, *GramTime News*, som främst riktar sig till lärare runt om i Sverige och världen, men också till andra språkintresserade personer. Nyhetsbrevet kommer ut 4-5 gånger per år i elektronisk form, d.v.s. brevet skickas ut som ett e-postmeddelande och publiceras samtidigt på vår hemsida på Internet, där man kan läsa texten i ett mer behagligt format. *GramTime News* är gratis och öppet för alla. I nyhetsbrevet försöker vi med hjälp av våra korpusar besvara frågor om modernt engelskt språkbruk från våra läsare, sådant som man som språklärare eller språkstudierande kanske undrat över men inte hittat svar på i böckerna. Här följer några exempel på vad *GramTime News* har behandlat hittills. Svaren är förkortade, och mer utförlig information kan man få genom att titta på gamla nummer på hemsidan (se nedan).

- Kan förkortningar som *USA* och *EU* användas utan bestämd artikel?

Svar: Infödda talare verkar bara använda förkortningarna utan artikel i rubriker (*EU agrees truce in Eta extradition*) och uppräknningar (*Iraq severs diplomatic relations with Egypt, France, Italy, Saudi Arabia, UK and USA*).

- Används ord som *scissors*, *police* och *pyjamas* någonsin i singular form, t.ex. *Has the police caught the murderer yet?*

Svar: Ja, det förekommer vid vissa ord (t.ex. *scissors* och *police*), men är inte särskilt vanligt.

- Är mängduttrycket *plenty of* begränsat till engelskt talspråk?

Svar: *Plenty of* var mycket vanligt i alla typer av text, även om det fortfarande förekommer mest i informell engelska.

Kan man använda *Such* i stället för *What* i utrop, som i *Such/What a nice girl!*

Svar: *Such* (som ofta rättas till *What* av nitiska engelsklärare) förekom ganska ofta i de texter vi undersökte, även om *What* var betydligt vanligare - det användes i ca 90% av fallen.

- Vilken är den vanligaste översättningen av 'varannan', *every second*, *every other* eller *every two*?

Svar: *Every two* var betydligt vanligare än de andra uttrycken. *Every other* är vanligare i amerikansk engelska än i brittiskan. *Every second* kan precis som *every other* användas för att uttrycka en mindre precis uppräkningsord än 'varannan', ofta med en irriterad underton ('var och varannan').

- Kan man använda *a great deal of* tillsammans med substantiv i plural, t.ex. *a great deal of students*?

Svar: I svenskan används ju uttrycket *en hel del* ofta tillsammans med substantiv i plural (t.ex. *en hel del människor*). I engelskan är däremot *a great deal of* mycket ovanligt vid ord i plural.

- Förekommer uttryck som *out the window* (som brukar betecknas som en amerikansk variant av det brittiska *out of the window*) i brittisk engelska?

Svar: Ja, det är till och med det vanligaste uttryckssättet i talad brittisk engelska (60-70%), och även ganska vanligt i skriven brittisk engelska, särskilt i tidningstext. Det "brittiska" uttrycket *out of* finns också i amerikansk engelska.

Förutom språkbruksfrågor innehåller *GramTime News* också bokrecensioner och tips om användbara websidor. Information om prenumeration m.m. får man på <http://www.vxu.se/hum/publ/gtn/> eller genom att kontakta projektet på e-postadress gramtime@hum.vxu.se.

© [Maria Estling](#)

Svar på tal

Indianer och samer bemöter europeisk kolonisation

Av Gunlög Fur, universitetslektor i historia

[Länk till presentation av Gunlög Fur](#)

- [Blårävslungor och ovilliga talare](#)
- [Tal om tro](#)
- [Dialogerna tystnar](#)
- [Lära sig lyssna](#)

Tänk er att gröna varelser med antenner på huvudet plötsligen dyker upp som från ingenstans och landar med sin farkost på Spetsamossen. Utan förvarning väller de in över Växjös centrum och avvaktande nyfikenhet blandas med rädsla. De kommunicerar med varandra, det märker vi, men när de försöker kontakta oss uppfattar vi endast en samling obegripliga pip och signaler. Man kanske skulle lockas att skratta om det inte vore för deras våldsamma utbrott. I ett till synes slumpmässigt urval "zappas" några av dem som söker närma sig de gröna utomjordingarna. Senare då en slags tentativ kommunikation upprättats drar en skrämmande våg av förödelse över staden. Först raseras domkyrkan och snart därefter jämnas universitetet med marken.

Vad skulle vi göra? Vissa av utomjordingarna verkar vänligt stämnda, försöker lära sig att tala svenska och uppvisar ett stort intresse för vårt liv och samhälle. Andra förhåller sig mer avvaktande, kanske hotfulla och fortsätter ilsket med sina blippande och visslande. Desperat undrar vi förstås varför allt detta märkliga sker och vänder oss kanske till de få som förstår lite av vårt språk. Deras svar att de tänker göra om oss till att mera leva som de gör ter sig fullständigt absurt i våra öron. De som inte ens vet hur man betar sig i en restaurang och inte kan hantera en enkel vattenkran.

Exemplet här är naturligtvis ingen bild av hur folk runt om jorden bemötte europeiska kolonisationssträvanden från 1400-talet och framåt, det syftar endast till att vara tankeväckande. Indianer, afrikaner, samer och aboriginer kunde naturligtvis se - efter ett tag i alla fall - att européerna var av ungefär samma sort som de själva rent fysiologiskt, men många gånger måste den kulturella artskillnaden ha framstått som universumsvid.

Humanister och samhällsvetare har producerat en mängd studier under de senaste decennierna som ägnats åt européernas syn på "den andre" och det annorlunda utanför Europas gränser. Dessa betraktelsesätt säger oftast mer om den betraktande - alltså européen - än om hans objekt. Men hur reagerade då dessa "andra"? Vad tänkte, gjorde och sa de? För de var ju tänkande, talande, handlande människor de också. Detta föredrags exempel är hämtade från 1600- och 1700-talens Lappland och Nordamerika, där olika same- och indianfolk kom i kontakt och många gånger konfrontation med koloniserande nordeuropéer.

Under 1600-talets möten mellan svenskar och samer kan man iaktta åtminstone fyra olika typer, eller nivåer, av motstånd från samisk sida mot svenska krav och förväntningar. Samerna svarade ibland genom muntlig argumentation, andra gånger kombinerades orden med aktivt icke-våldsmotstånd, som när samiska föräldrar gömde undan sina barn när länsman kom för att hämta dem till skolan. En tredje form av motstånd var att förhålla sig

passiv till den svenska överheten och helt enkelt försöka undgå uppmärksamhet, medan den fjärde nivån var då man till slut grep till våld i försvaret av heliga platser och trummor. Liknande förhållningsmönster kan också beskrivas från norra Amerika. Här har jag dock uteslutande tänkt tala om den form av möte som utgjordes av den muntliga dialogen och argumentationen.

Blårävslungor och ovilliga talare

År 1659 reste en ung teologistudent vid namn Johan Ferdinand Körningh från Tyskland till norra lappmarkerna på gränsen mellan Sverige och Finland. Eftersom han var katolik på missionsresa i det protestantiska Sverige strax efter det stora europeiska religionskriget måste han vara mycket försiktig. Utfrågad i Uleåborg vad hans syfte var med resan svarade han att "han var sänd av tyska herrar att köpa läkemedel i Lappland". Misstänksamma utfrågare krävde utförligare svar och Körningh "antydde att jag var ute för att köpa blårävslungor, vilka jag visste ej kunde finnas annorstädes än på Månbergen." Med detta kryptiska svar menade Körningh "ett annat slags lungor, nämligen lapparnas ande och själ. Jag visste att lapparna plögade använda pälsverk av blåräv till sina kläder, och för att vinna deras lungor eller själar var jag utsänd av Gud, hela Tysklands Herre. Men detta mysterium var fördolt för deras öron".

Under några månaders vistelse i Torne lappmark i sällskap med lappmarksprästen Johannes Tornæus fick Körningh flera tillfällen att språka med samer. Kanske var det hans försiktighet som möjliggjorde för samerna att då och då vara mer än vanligt frispråkiga med honom. Någon framgång i att vinna blårävslungor hade inte Körningh, men hans reseskildring låter oss ändå ana något om samernas själ, eller tankar, kring dessa viktiga och hotfulla kulturmöten. Körningh beskriver hur samerna vid de årliga marknaderna måste betala skatt till fogden, gå i katekesförhör hos prästen, låta döpa sina barn, viga giftaslystna par och begrava döda på ett kristeligt vis. Den katolske missionären ställer sig mycket kritisk till hur de svenska prästerna fullgör sin gärning, men han ger också antydningar om hur samerna förhåller sig: "av naturen äro [de] skygga och sluga och ogärna litar på någon ...Vid samtal ställa de sig enfaldiga. Ehuru de flesta av dem äro döpta av predikanter äro de utan kristen tro". Samtidigt är de "på det hela taget frikostiga och glada när det kommer gäster och bjuda gärna främlingar till sitt bord". Vid ett sådant gästabud, när värden "blivit varm av en sup brännvin" anförtrodde han till Körningh "att vi borde alla vara av samma tro, ty vi trodde alla på en Gud".

Den enfaldighet vid samtal som Körningh iakttog hade säkert sin grund i en alldeles begriplig försiktighet när det gällde att meddela sig med de svenska koloniserare som allt för ofta använde information till att sprida förödelse, i synnerhet när det gällde samiska religiösa och andliga symboler och platser. Det är i stort sett omöjligt, klagade prästen Nicolaus Lundius, själv av samisk börd, att få dem att uppenbara något om sina religiösa "konster", "utan det sker när som de är druckna kan man då med klokhets något av dem sådant få veta samt av deras barn, men de förmana sina barn strängeligen att de inte skola hos svenskt folk förmåla". Georg Wallin beskrev från en resa i Åsele lappmark i början av 1700-talet hur han med list försökt övertala en vänligt stämd same att avslöja sitt bruk av trummor. "Han låtsade sig intet veta vad det var", men Wallin envisades och till slut verkade det som om "stod det rätt på en vink, att han skulle säga mig sanningen." Då ingrep hans "kloka hustru lilla ... föll honom i talet, och confunderade hans concepter".

Sig själva emellan kunde de dock protestera bittert mot övergrepp. Lundius återger ett sådant samtal: "så säga de, hörde du huru prästen predikade i förleden helg om våra trummor och om våra offrande och andra våra bruk ... skulle vi ock icke bruka som våra förfäder hava gjort, det avlägga vi aldrig uti vårt land." Just denna protest, som i våra öron låter alldeles rimlig, återkommer också i flera källtexter från europeiska möten med indianer i Nordamerika. År 1634 dödades en engelsman av några indianer i den nya

kolonin Maryland och guvernören Lord Baltimore krävde dråpsmännens huvud på ett fat, allt enligt engelsk sedvänja. Indianernas representant erbjöd ersättning och sa: "Det är en vana här bland oss indianer, att om någon sådan olycka inträffar, så ersätter vi den dödes liv med 100 alnar roanoke (en sorts pärlor av snäckskal) och eftersom ni är främlingar här och har kommit hit till vårt land, så borde ni hellre anpassa er till vårt lands sedvänja, än påtvinga oss er egen."

Tal om tro

Uppmaning att följa seden dit de kom lyssnade europeiska kolonistörer sällan på, och kraven på att urbefolkningar skulle anamma just europeisk lag och sedvänja följdes av tvång och våld överallt där dessa kulturer drabbade samman. Trots detta fortsatte många indianer och samer att försöka att förklara sin ståndpunkt och debattera erövrarnas anspråk. Detta blir inte minst tydligt i diskussioner kring religion. Den amerikanske historikern James Rhonda har gått igenom de rapporter som skickades hem av jesuiter i Nya Frankrike och puritaner i Nya England om deras missionsförsök. Dessa visar att indianerna på många punkter var intresserade av att ställa intrikata frågor, diskutera kristna doktriner och tillbakavisade dem med hänvisning till deras egen trosvärld. Begrepp som synd, himmel och helvete var inte bara obegripliga för många indianer utan dessutom ologiska. "Om en människa är nästan god och dör; vart tar hans själ vägen?" var en av de svårbesvarade frågorna. En annan undrade: "Gud skapade helvetet på en av de sex dagarna. Varför skapade Gud helvetet innan Adam syndade?" Ytterligare en indian ifrågasatte hela grunden för uppdelningen i gott och ont. "Vi har ingen sådan oro som ni har, för ett gott och ett ont hus efter detta livet, ordnat för goda och onda själar; för vi kan inte avgöra om allt som verkar klandervärdt för människan också är det i Guds ögon". Till slut drog många slutsatsen att de kristna föreställningarna bara var "en massa märkliga och romantiska sagor".

Just så tycks vi människor reagera när vi hör om andras idéer om hur världen fungerar. I 1600-talets Lappland, långt från Nya Frankrike, lustiggjorde sig lappmarksprästen Olof Niurenus över samernas beskrivningar av talande björnar som låter sig dödas till människornas nytta "om de efter döden hedrade honom med ... ärebevisningar och ceremonier". Detta följde också samerna noga och "då andra berättade för dem de underbara tingena i vår religion, framlägga de i sin ordning dylika fabler ur sina egna föreställningar". Det som är fabler för en, är dogmatisk sanning för en annan.

Kristendomens krav på särställning och exklusivitet godtogs alltså inte av andra folk. När missionärer citerade Joh. 14:6: "jag är vägen sanningen och livet, ingen kommer till Fadern utom genom mig", så kunde detta endast leda till konfrontation. En man av huronfolket gav ändå inte upp försöken att argumentera: "Ser du inte att, eftersom vi lever i en värld som är så annorlunda från er, att det måste finnas en annan himmel för oss och en annan väg för att nå dit?"

En av de mest spännande och välbevarade teologiska reflektionerna som finns bevarade från religionsmötena i Nordamerika härrör från en av den svenska kolonins präster, Jonas Aurenus, och hans möte med susquannockindianer från staden Conestoga. Mötet ägde rum år 1700, och då Aurenus framlagt de kristna doktrinerna övervägde indianerna hur de formellt skulle ta ställning till det. En äldre man talade för staden och Aurenus blev så tagen av det svar han fick att han skrev ner det så gott han kunde och skickade till Uppsala för att få de bästa teologernas hjälp att besvara indianen. Själv var Aurenus svarslös både inför logiken i indianens argumentation och inför den realitet som mannen beskrev. I sitt svar benade mannen upp frågan om vad föreställningen om frälsning innebar för den gudsbild Aurenus presenterade. Om Gud var god, som prästen hävdade, kunde han då ha tillåtit hela folkslag att leva i mörker utan hopp om frälsning ända fram till nu? Skulle alltså alla de ansträngningar indianer gjort i generationer för att leva riktigt vara meningslösa?

"Kan man dra slutsatsen att Gud inte avslöjar för var och en det som räcker till frälsning?"

"Varifrån kommer då vårt hopp?" fortsatte mannen. "Definitivt inte från de saker som vi lärt oss genom det skrivna ordet, inte heller från någon person utifrån; vår uppenbarelse kom till oss från den gode Guden. Och om den kom från honom? Då är den fullständigt tillräcklig". Indianen hävdade vidare, vilket Aurenus inte kunde ifrågasätta, att också indianer skapats av Gud. Om nu detta var ovedersägligt, vad var det då för en gud som inte brydde sig om sin skapelse: "för varför skapade han oss, om han inte hade omsorg om oss, eller tog hand om oss? Att säga att han lämnade oss i synd under hela denna långa tid, utan hjälp, är att utmärka honom som tyrann. Vår uppfattning om vår gode Gud är bättre och vi hävdar att det är hädelse att undervisa på annat sätt."

När susquehannoen så avslöjat hålen i den kristna logiken övergick han till att kritisera den kristna praktiken. De skulle gärna lyssna till Aurenus igen, sa han, om han hade något nytt att komma med. "Om han kunde förbjuda supande, fiendskap, hor och andra laster ... så skulle det vara en underbar välvilja." Inför detta drog sig Aurenus tillbaka "ganska nöjd med att ha funnit mig själv vara något av en vilde i mitt högt civiliserade tillstånd, och full av beundran för vakenheten i den naturgivna kapaciteten hos hedningarna".

Dialogerna tystnar

Men om man ibland kan ana en verkligt engagerad tvärkulturell teologisk debatt så drogs grunden för denna undan av den samlade europeiska attacken på indianska folks land och möjligheter till självbestämmande. En huronman konstaterade: "när ni talar om att vi ska lyda och erkänna som vår härskare honom som ni säger har skapat himmel och jord, så tänker jag mig att ni talar om att ta över vårt land." Och en annan tillade: "vilken vinst kan det bli för oss att lyssna till Evangeliet, då död och tro nästan alltid marscherar tillsammans?"

För indianer och samer, och faktiskt för de allra flesta tidigmoderna européer, representerade det talade ordet inte bara ett överförande av budskap, utan orden i sig tänktes innehålla krafter som det var avgörande att bruka på rätt sätt. Tänk bara på hur viktigt det var på 1600-talets ting att kunna svära sig fri från anklagelser och vilken tyngd det inneburit att lägga sin hand på en bibel och lova att säga det som är sant. De skrivna orden, vare sig de befann sig i ett dokument över en landöverenskommelse eller i en bibel, kunde inte mäta sig med de talade orden och den uppenbarelse som kom till människor i drömda och verkliga möten. Den nutide kiowaindianen och författaren Scott Momaday uttrycker det så här: "mina ord existerar på min rösts nivå. Om jag inte talar med omsorg, så är mina ord bortkastade. Om jag inte lyssnar med omsorg, så går mina ord förlorade. Om jag inte minns noggrant, blir hela syftet med ord omintetgjort".

Likheterna till trots kan man också identifiera skillnader mellan de två mötesplatser jag här givit exempel från. Det är lätt att få intrycket att det talades mycket på Nordamerikas östkust, överallt där förhandlingar hölls och missionsstationer anlades så diskuterades det mellan européer och indianer och inga förslag från nykomlingarna antogs utan att stor möda lagts ned på att diskutera dess förtjänster eller brister. I Lappland tycks dock tystnaden ha rått. Kanske avstånden var större, kanske de svenska prästerna var mindre intresserade av att lyssna; det är inte lätt att ge någon entydig förklaring. Men en möjlighet är att samerna med en längre tids erfarenhet av skattläggning, missionärer och formella domstolar tröttnat på att försöka förklara sig med ord och valt tystnaden som strategi inför till synes döva öron. Till slut avtog också många röster i Nordamerika. Susquehannorna försvann fullständigt som folk bara decennier efter Aurenus möte med dem och deras engagerade röster tystnade för alltid.

Lära sig lyssna

Antropologen Judith Modell talar om den döva etnografin och menar att västerländsk kultur tränade kolonistörerna i att iaktta, men inte till att lyssna. Resultatet blev beskrivningar och inte dialoger och detta i sin tur, menar Modell, underlättar förtryck och övergrepp genom att andra människor görs till objekt. Andra kulturer, Modell exemplifierar med hawaiianer, nahuaindianer och västafrikaner, har premierat lyssnande. Ett framgångsrikt recept för samhällsbyggande, men knappast för maktövertagande och imperialism. Tatanga Mani, hövding för stony-indianer i västra Kanada som dog som nittioåring i början av 1960-talet, var en väl berest man med vänner från olika kulturer. Han hade en hel del att säga om vita människor. "Visste ni", sa han "att träd talar? De talar med varandra och de talar till dig om du lyssnar. Problemet är, att vita människor inte lyssnar. De lärde sig aldrig lyssna till indianerna så jag antar att de inte lyssnar till andra röster i naturen. Men jag har lärt mig mycket av träd: ibland om vädret, ibland om djur och ibland om den Store Anden".

Att se klart är viktigt och i mångt och mycket en förutsättning för all den vetenskapliga verksamhet vi sysslar med. Med seendet och upptäckandet som inspiration har Europa kommit långt och ibland skapat sådant som är av godo. Priset har dock varit högt för många som levt - och lever - i andra delar av världen. Om jag har någon vision för nästa millennium så är det att den västerländska kultur som jag tillhör ska välja att lära sig att värdesätta att lyssna åtminstone lika mycket som att se och dubbelt så mycket som att tala. Först då tror jag att vi kommer att ha något att säga som andra vill lyssna till.

© [Gunlög Fur](#)

Litteraturförteckning

Björck, Tobias Eric, "The Planting of the Swedish Church in America". I *Augustana Library Publications*, no. 19, 1943.

Fur, Gunlög, "Saami and Lenapes Meet Swedish Colonizers in the Seventeenth Century". I *Readings in Saami History, Culture and Language III*, Roger Kvist (ed.), Umeå 1992.

"Georg Wallins Resa till Årsilla Lappmark Åhr 1715", *Nordbergs arkiv 25:4*, Umeå universitetsbibliotek.

Körningh, Johan Ferdinand, "Berättelse om en missionsresa till Lappland 1659-60", *Nordiska museet: Acta Lapponica IX:1*, Uppsala 1956.

[Lundius], Nicolai Lundii Lappi, "Descriptio Lapponiæ". I *Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv*, 17: 5, Uppsala 1905.

McLuhan, T.C., *Touch the Earth. A Self-Portrait of Indian Existence*, London 1972.

Modell, Judith, "From Ethnographies to Encounters: Differences and Others". I *Journal of Interdisciplinary History*, XXVII:3 (1997).

Momaday, N. Scott, "Personal Reflections". I *The American Indian and the Problem of History*, Calvin Martin (ed.), New York 1987.

Niurenus, Olaus Petri, "Lappland eller beskrivning över den nordiska trakt, som lapparne bebo i de avlägsnaste delarne av Skandien eller Sverge". I *Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv*, 17: 4, Uppsala 1905.

Rhonda, James P., "'We Are Well As We Are': An Indian Critique of Seventeenth-Century

Christian Missions". I *William and Mary Quarterly*, vol 34 no 1 (1977).

Rydving, Håkan, *The End of Drum-Time. Religious Change among the Lule Saami, 1670s-1740s*, Uppsala 1995.

Från Pennskaft till Väckarklocka. Elin Wagners bildningsväg

Av Solveig Hammarbäck, universitetsadjunkt i svenska

[Länk till presentation av Solveig Hammarbäck](#)

Vårterminen 1898 har den 16-åriga Elin Wägner gått ut flickskolan i Helsingborg efter en barndom och skolgång som präglats av personliga förluster och genomgripande förändringar. Då går hon in till sin far, rektorn för gossläroverket, Sven Wägner, och ber honom om extra lektioner för att kunna förbereda sig för en studentexamen som privatist. Fadern/ rektorn säger nej utan att, vad vi vet i alla fall, förebära något skäl. Elin Wägner tolkade hans besked som att det berodde på hennes kön. Senare får hon också mycket riktigt se sin tre år yngre bror, Harald Wägner, helt naturligt fortsätta sina studier vid gymnasium och universitet (Isaksson & Linder, 1977).

För mig är det en egendomlig upplevelse att 100 år senare, våren 1998, sitta i Elins hus Lilla Björka och höra Harald Wagners dotter, Ria Wägner, säga: "Tänk, jag kunde aldrig förstå varför Faster alltid med bitterhet drog fram sina bristande studier och den orättvisa som vederfarits henne som inte fått studera. Jag som tyckte att skolan var bortkastad tid".

Nej, det blev inga högre studier för Elin Wägner och inte heller för tusentals andra unga kvinnor i hennes generation. Idag vet vi att hon ändå skulle bli en författare som fortfarande läses och numera hyllas för sin stora framsynthet på flera områden som vår tid räknar som de allra angelägnaste. Av sin egen tids smakdomare ansågs hon t.o.m. värd att få bli den andra kvinnan efter Selma Lagerlöf att ta plats i Svenska Akademien. Man kan med skäl fråga sig hur hon lyckades ta sig fram till den positionen, ja, hur hennes bildningsväg såg ut.

Framtiden såg verkligen inte särskilt lysande ut för Elin Wägner året 1898. Efter en kortare kurs på en handelsskola fick hon börja som skrivbiträde på pappas rektorsexpedition, och där kanske hon hade kunnat bli kvar om hon inte haft ett stort intresse som hon utövade på fritiden: hon skrev, noveller och kåserier. Redan 1899 fick hon pris för en novell i ungdomstidningen *Linnea* och så småningom får hon recensioner och kåserier publicerade i *Helsingborgs-Posten* som erbjuder henne en fast anställning 1903.

Det är lätt att se en parallell mellan Elin Wagners inträde i vuxenlivet och Astrid Lindgrens, även om den senare är 25 år yngre och kommen ur en annan och inte alls intellektuell miljö. Båda försöker de med sitt skrivande att pröva vingarna och kanske spränga de trånga ramar som hörde till unga flickors villkor vid denna tid. Genom trassliga erfarenheter och sviken kärlek hamnar båda också så småningom i Stockholm, och när Elin Wägner skriver sin första roman, *Norrtullsligan* 1908, så föregriper hon det Stockholmsliv som Astrid Lindgren får uppleva när hon i slutet av 20-talet kommer att tillhöra ett kontoristproletariat av unga kvinnor som försöker försörja sig på en omöjligt liten lön (Strömstedt, 1987). I *Norrtullsligan* beskrivs flickornas liv med galghumor och ironi, men Astrid Lindgren har berättat om hur verkligheten såg ut när penningbristen tvingade fyra flickor att slå sig ihop och hyra ett rum med två sängar, där man sov i skift.

Men Elin Wägner själv kom inte till Stockholm som kontorist utan som journalist på tidningen *Idun*, och det är också journalistmiljön hon använder sig av i sin nästa roman, *Pennskaftet*, 1910. Den blir en verklig succé, inte minst för att den har djärvheten att för första gången visa upp en självständig yrkeskvinna som brinner för sitt arbete och

samtidigt vill leva tillsammans med mannen som hon älskar - en omöjlig kombination enligt den tidens sätt att se. Till detta kommer inblickarna i något helt nytt i samhällslivet: kampen för den kvinnliga rösträtten. Romanen låter huvudpersonen Pennskaftet följa kampen som journalist, men hon dras också in i den så att läsarna får följa hennes framväxande övertygelse och kamplust.

Och därmed är vi inne på Elins eget liv. Arbetet som journalist har givit henne kontakter med tidens rösträttskvinnor och snart är hon själv engagerad i kampen för att skaffa kvinnorna rösträtt. En bild av henne från 1914 visar hur hon stolt redovisar resultatet från en namninsamling för kvinnlig rösträtt som fått en imponerande anslutning. Hon är nu en ung kvinna på 32 år, gift med filosofen John Landquist, och med ett intressant yrkesliv som ger henne mer kunskaper och erfarenheter än varken hon själv eller pappa rektorn kunnat ana (Isaksson & Linder, 1977).

Arbetet som journalist låter henne också möta andra idéer och kunskaper. 1914 har första världskriget utbrutit och Elin Wägner får kontakt med en grupp kvinnor ur rösträttsrörelsen med många internationella kontakter. Ute i Europa har man insett att freden kanske är den viktigaste förutsättningen för förverkligandet av kvinnors rösträtt. 1915 deltar Elin Wägner i sin första internationella fredskonferens i Haag, och så snart kriget är slut börjar en period i hennes liv då hon ofta befinner sig på resa. Hennes äktenskap är upplöst och hon känner sig fri att som reporter uppsöka många farliga och politiskt problematiska miljöer, t.ex. Rhenlandet, som efter krigsslutet fått nya gränser som människorna har svårt att acceptera. En ström av artiklar och böcker visar på Elin Wagners växande engagemang för frågan om hur människor ska kunna leva i en fredlig samvaro. Läsningen av Gandhis skrifter betyder naturligtvis mycket för henne i denna fråga, men det är också typiskt för henne att hon själv vill ta reda på förhållandena på plats, själv försöka sätta sig in i människors situation, innan hon tar ställning eller kommer med förslag till lösningar.

Under rösträttsarbetet har Elin Wägner förstätt att det finns oändligt många kvinnor som liksom hon själv inte fått tillräcklig utbildning och därför inte heller kan utnyttja den erövrade rösträtten till att vara med och ta ansvar för politik och samhällsarbete. Ett fruktbart nätverk uppstår när hon tillsammans med Elisabeth Tamm, Ada Nilsson, Honorine Hermelin och Kerstin Hesselgren lyckas förverkliga idén om en kvinnlig medborgarskola på Elisabeth Tamms släktgods Fogelstad. Genom detta samarbete formas och påverkas stora skaror av kvinnor som får tillfälle att delta i skolans kurser från 20-talet ända fram till skolans nedläggning 1954.

"Jag kom till Fogelstad som ett ingenting och cyklade därifrån som en människa", säger en av kursdeltagarna i den musikteater som de två senaste somrarna har försökt att ge ett smakprov på den utbildning för livet som gavs där till kunskapshungrande kvinnor från alla samhällsklasser. Visst, kvinnor fick lära sig att cykla där, och det höjde självförtroendet och gav möjligheter till en större aktionsradie. Men det viktigaste var ändå den "learning-by-doing-pedagogik" som konsekvent tillämpades där, med samhällskunskap och föreningsteknik i lekfull rollspelsform representerat av låtsassamhället Komtemåtta. Elin Wägner och många andra var återkommande föreläsare som delade med sig både av bokliga kunskaper och egna erfarenheter.

Skildringarna från Fogelstadkurserna blir ofta starkt positiva, och framför allt i kursdeltagarnas minnesbilder framstår tiden där som en enda lång kamrat- och kunskapsfest. Men för de fem ledarna på skolan var kurserna bara en del av deras påverkansarbete. Samtidigt engagerade de sig i utgivningen av tidskriften Tidevarvet som ville vara en kvinnligt inriktad politisk veckotidning för demokrati, pacifism och rättssamhälle. Under Tidevarvets utgivningstid 1923-36 arbetade Elin Wägner där, först som redaktör och efter 1927 som fristående medarbetare. Tidskriften hade ständigt ekonomiska bekymmer och problemen slet hårt på gruppens vänskap och sammanhållning. 1935 samlades man dock för att mobilisera kvinnorna för en gemensam kamp mot upprustningen i Europa, Kvinnornas vapenlösa uppror eller Första september-rörelsen. Den hade till syfte att få kvinnor över hela Europa att vägra använda alla typer av skyddsvapen,

gasmasker och skyddsrum i förhoppningen att inga män skulle vilja angripa helt försvarslösa kvinnor och barn (Andersson, 1999). Elin Wägner engagerade sig starkt i Första september-rörelsen och använde hela sitt journalistiska kunnande för att få kvinnorna att ansluta sig, och aktionen samlade verkligen oväntat många. Men när Hitlers arméer obehagligt började röra på sig insåg de flesta att det vapenlösa upproret var orealistiskt, och Elin Wägner tvingades besviket konstatera att hon misstagit sig på kvinnornas demokratiska möjligheter att skapa sig ett fredligt samhälle.

1937 är det dags för en ny stor internationell fredskonferens, den här gången i Bratislava. Här möter Elin Wägner oväntat nya idéer som fångar hennes intresse. En enkel schweizisk bondkvinna, Mina Hofstätter, berättar där om sina positiva erfarenheter av att söka sig tillbaka till ett äldre, mer naturenligt sätt att bruka jorden. Djur och människor på hennes gård har fått tillbaka hälsan efter det att man konsekvent börjat använda kompost och grüngödsling i stället för de nu alltmera utbredda syntetiska gödningsmetoderna, som visserligen gav ökade skördar men som samtidigt bidrog till att suga ut jordens resurser. Elins vän Flory Gate är med i Bratislava och vid hemkomsten startar ett intensivt litteraturstudium för att få veta mera. Svåråtkomliga böcker spåras upp och lånas via vänner och tillsammans försöker de båda att översätta de verk som de finner viktigast om gamla sätt att odla och om andra kulturers sätt att leva på jorden (Isaksson & Linder, 1982). Men teorier räcker inte. Man måste pröva deras hållbarhet i praktiskt utförande, och Elin följer därför intresserat Florys ekologiska odlingsförsök på den gård som hon nu skaffar sig i närheten av Elins Lilla Björka.

1941 är Elin Wägner klar med sin nya vision för ett bättre samhälle som hon presenterar i *Väckarklocka*. Fred på jorden går inte att uppnå utan fred med jorden. Utsugningen av jorden, överexploateringen av naturresurserna leder ofelbart till motsättningar mellan folkgrupper och så småningom till stridigheter. Fred med jorden uppnås lättast, menar Elin Wägner, om kvinnorna får vara med och bestämma över fördelningen i samhället. I alla tider har mödrar vetat att man inte får överutnyttja naturens resurser: man måste spara lite till återväxten, till nästa års utsäde, annars har man inget att ge sina hungriga barn då.

Elin Wägner hade stora förhoppningar på *Väckarklocka* men hon tvingades besviket konstatera att den inte särskilt uppskattades av sin samtid. Därtill bidrog förstås att den kom ut mitt under brinnande världskrig men också att den till form och innehåll ibland kan förefalla ostrukturerad och svårtillgänglig. Det är först i våra dagar som man verkligen förstått Elin Wagners storhet när det gäller att klarlägga de ekologiska frågorna som vi brottas med idag. När Rachel Carsons bok *Tyst vår* väcker stort uppseende 1962 har de flesta glömt Elin Wagners pionjärbete. Bara Vilhelm Moberg påminner om Elins verk och konstaterar bittert: "De som har rätt för tidigt blir glömda och förgättna. Deras eftersägare blir hyllade och berömda" (Domeij, 1998:66).

Besvikelsen över *Väckarklockas* mottagande hindrade inte Elin Wägner att gå vidare och snart kan hon glädja sig åt att hennes biografi över Selma Lagerlöf 1942-43 blir så uppskattad att hon 1944 själv väljs in som en av de Aderton. Därmed får hon en officiell bekräftelse på att det 30-tal romaner och novellsamlingar som hon utgivit - och som till stor del finansierat det livslånga journalistiska och politiska arbetet med att föra ut de många gånger obekväma idéerna om kvinnors rättigheter och nödvändigheten av fred och varsamhet med jordens resurser - kommer att räknas in bland de verk i den svenska 1900-talslitteraturen som den tidens smakdomare ansåg värda att minnas av eftervärlden. Och det är förstås ingen dålig avslutning på en bildningsväg för en ung flicka som förvägrades den skolgång som var naturlig för hennes bror.

En fråga som man ställer sig idag 50 år efter hennes död, när Elin Wagners idéer visat sig vara mer långlivade än hennes romaner, är: vad var det för kunskaper och färdigheter som möjliggjorde denna hennes bildningsväg från Pennskaft till Väckarklocka? Ett uttömmande svar på den frågan kräver mer djupgående studier inte bara i Elin Wagners liv och verk utan också i den tid hon levde i. Jag nöjer mig med att peka på tre viktiga faktorer i hennes utrustning och omgivning.

Först och främst tror jag att hennes lust och förmåga i skrivandet är betydelsefulla som en viktig inkörsport till nya sammanhang, för att pröva nya kunskaper och idéer. Skrivandet hjälper henne också i uppbyggandet av de internationella kontakter som är en andra förutsättning för hennes utveckling. Gång på gång har resor och kontakter med nya idéer visat sig vara avgörande för hennes tänkande. Här måste man också lyfta fram och beundra de gedigna språkkunskaper som hon hunnit skaffa sig under sin korta skoltid.

En tredje och kanske avgörande egenskap hos Elin Wägner är hennes öppenhet inför nya idéer och hennes förmåga att se samband, sammanhang och möjligheter som inte är omedelbart urskiljbara. Hunnen så här långt så inser jag att Elin Wagners bildningsgång präglas av precis det som vi idag lyfter fram som fundamentalt i den utbildning som vi vill ge här på Växjö universitet; vi använder bara de lite modernare orden skrivkultur, internationalisering och tvärvetenskap, när vi presenterar vår verksamhet för omvärlden.

Därför tycker vi i Elin Wägner-sällskapet att det är helt på sin plats att Växjö universitet påminner dagens studenter om Elin Wagners person och verk genom att döpa en av undervisningssalarna till Wägner-salen. Vi har också utlyst ett Elin Wägner-stipendium till den student som skriver den bästa C- eller D-uppsatsen om Elin Wägner och hennes verk eller i hennes anda: om jämställdhet, om fred och konfliktlösning, om hushållning och miljötänkande - eller kanske om en pedagogik för att lära ut de kunskaper som vi idag inser vara absolut nödvändiga för att vi ska ha möjligheter att leva vidare in i nästa årtusende.

Referenser:

Andersson, Irene, Tidevarvet - plattform för ett vapenlöst uppror. I *Presshistorisk årsbok 1999*. Stockholm 1999.

Domeij, Åsa, Hur jag började läsa Vilhelm Moberg. I von Friesen, Otto (red.), *Vilhelm Moberg, sanningen och friheten*. Växjö 1998.

Isaksson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar, *Elin Wägner. Amason med två bröst*. Bonniers 1977.

Isaksson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar, *Elin Wägner. Dotter av Moder Jord*. Bonniers 1980.

Strömstedt, Margareta, *Astrid Lindgren*. Stockholm, 1987.

© [Solveig Hammarbäck](#)

"Switch it, magistern, switch it"

- *för kodväxling i samtidens prosa är framtidens melodi*

Av Staffan Klintborg, universitetslektor i engelska

[Länk till presentation av Staffan Klintborg](#)

- Hi, this is Debbie.
- Hi.
- Hi, can you hear me?
- Sure I can hear you.

Nog hör man att det är amerikaner som talar? Nja, låt oss lyssna lite till:

- Look, I'm calling from a phone box and I don't have a lot of coins. Could you call me up?
- Visst kunde Helga det.

Att Debbie är amerikanska kan man gissa av namnet. När hon ringer från Borlänge till sin svenska väninna Helga talar de självfallet engelska. Men när samtalet är slut får vi en kommentar på svenska, vilket antyder att denna replikväxling som låter så amerikansk ingår i ett svenskt sammanhang. Det sammanhanget är en svensk roman, Lars Anderssons *Snöljus* (1980: 212).

Att plötsligt byta från ett språk till ett annat kallas bland språkvetare för *codeswitching* (kodväxling). Riktig *switching*, som det ofta förkortas, innebär att ett ord eller en följd av ord inflikas helt oförändrat i tal eller skrift på ett annat språk. Om det rör sig om ett enstaka ord kan det hända att uttalet, formen eller betydelsen anpassas till det andra språket. Då brukar vi kalla det för *lån*, trots att vi inte har den minsta avsikt att lämna igen vad vi lånat. Eftersom det är svårt att dra en skarp gräns mellan olika grader av språkblandning kallar jag för enkelhets skull alla liknande fenomen för *switching*.

"Swing it magistern" hette en låt och en film, som Alice Babs en gång slog igenom med. Den handlar bl.a. om ett elevuppror mot skolan, enkannerligen dess musik. I stället för "Bä bä vita lamm" och andra visor valda av lärarna ville eleverna ha mera swing, som var tidens melodi. Swingen kom ju från Amerika och där talade man engelska och det var tidens språk, fast det hade lärarna och de andra äldre inte fattat ännu.

Alice Babs förknippades också med "dansbaneeländet", de äldres uttryck för det liv som ungdomen påstods leva och som man följaktligen förfasade sig över. Det ena eländet följde på det andra och ungdomens språk utmärktes förstås av "engelskeländet", som vi, enligt vissa, dras med än i dag.

"Switch it magistern, switch it" är vår tids apell, riktad till dem som tror att 'engelskeländet' går att utrota. Det andra ledet i min rubrik: "De e framtidens melodi" låter förstå att switching är något vi måste acceptera förutom att det anknyter till temat för årets humanistdagar.

Negativ påverkan bör ju motverkas av positiva förebilder. En självklar förebild torde den svenska litteraturen vara. Således borde man dammsuga den moderna svenska litteraturen för att tillhandahålla motbilder till det eländiga switchandet.

Tyvär måste vi göra undantag för vår mest läste författare. Till tröst kan vi då erinra oss att denne faktiskt utsattes för en hel del kritik av sitt språk, inte för sitt "fula språk" utan för sin codeswitching. I ärlighetens namn invände man inte mot *att* Robert och Karl Oskar och hans andra gestalter blandade in engelska i sitt språk, utan snarare mot *hur* de blandade. Det ifrågasattes nämligen av den store amerikanske tvåspråkighetsforskaren Einar Haugen och av min gamle vän och kollega Jöran Mjöberg, om romanseriens språk överensstämde med verklighetens amerikansvenska. I *Svenska Dagbladet* den 11 maj 1960 riktade Haugen ett dråpslag under rubriken: "Vilhelm Mobergs amerikansvenska - sammelsurium av orimligheter." Kanske förlitade sig Mobergs kritiker på gamla amerikabrev och andra skriftliga källor, för det var först en bit in på 60-talet som Folke Hedblom och senare Nils Hasselmo började kartlägga den talade amerikansvenskan och i deras efterföljd visade Sture Ureland 1984, att de allra flesta av Mobergs konstruktioner faktiskt var väl förankrade i den språkliga verkligheten.

Att språkväxling ingår i ett litterärt verk, som belyser hur människor anpassar sig till ett nytt land, torde få hysa invändningar emot. En parallell till Moberg finner vi hos Sven Delblanc i romanen *Kanaans land* (1984), när han beskriver hur invandraren Maria förtvivlat söker komma till tals med sin kanadensiska granne:

'Nice place you have got here!' Men detta kunde hon inte säga om också hon velat. Inte ens en artig fras kunde hon svänga ihop. 'Please have a chair!' Nå, hon hade bara en pall att bjuda på. 'Oh, lady Whateley, what a pleasant surprise!' Lady, hon? Nej det passade inte så bra (sid. 45).

Visserligen vill den goda grannen hjälpa henne på traven genom att peka på inventarierna och säga 'chair' eller 'kettle' men det förslår inte så långt. "Här fanns inte åskådningsmaterial ens för den enklaste nybörjaren i engelska språket", fortsätter Delblanc. Till slut är det barnen som får rycka in precis som hos våra egna invandrare. Här är det dottern Karin som delar med sig till modern av sina nyförvärvade lärdomar:

- Nuff, skrek hon, så fort hon kom inomhus. Nuff ska man säga, förstår du, mamma!
- Men vad är det du säger?
- Nuff ska man säga om man inte vill ha nånting mera! Om man inte vill ha mer pannkaka, säger man "nuff pängkej". Och en sandkaka heter "mudpaj", och jag är en "görl", pojkar kallas för "bojs". Du är en "mämmi", nästan som därhemma. Men pappa kallas för "däddi" här i Minitonas (sid.41).

När Delblanc återger den här scenen markerar han tydligt alla engelska inslag. Att switcha inom citationstecken brukar anser som godtagbart. Det sker dock inte alltid:

De var nu ägare till namnet av *ett homestead om 160 acres* (sid. 22).

I det här fallet är det dels fråga om ett begrepp, som saknar motsvarighet i svenskan och dels om ett engelskt mått. Författaren ursäktar sig strax med att detta endast "med möda" kan översättas. Men ibland switchar Delblanc utan vare sig ursäkt eller kommentar:

Farmhuset låg öster om vägen, på krönet av en sluttning ner mot ett vadställe i *rivern* (sid. 14).

Hur skall vi se på detta? *Farmhuset* är åtminstone anpassat till svenska ordbildnings- och böjningsmönster: ett översättningslån. Dessutom är ordet *farm* mer eller mindre vedertaget i standardsvenskan. Är ändå inte *farmhuset* onödigt? Nog kunde Delblanc ha använt ett helsvenskt ord? Men vilket: *gården* eller *bondgården*? Här rör det sig ju om själva huset. Vad säger man egentligen på svenska: *gårdshuset*, *bondens hus*, *corps de logiet*? Det är svårt att hitta rätt stilnivå.

What about *rivern*? Varför komma dragandes med något så osvenskt, när det finns riktiga

svenska ord. Frågan är bara, vilket skall vi välja? Stilla flyter *ån* i Sydsverige, medan den norrländska *älven* brusar bred och väldig, försävt den inte är tuktad. *Flod* brukar ju användas om stora vattenflöden, helst utomlands. (Borde man egentligen få säga *Hallands floder*?) Det neutrala *rivern* kan vara ett bra alternativ till de 'riktiga' svenska synonymerna.

I Göran Tunströms *Berömda män som varit i Sunne* (1998) dimper en amerikansk astronaut vid namn Ed plötsligt ner i den värmländska köpingen, där han vistats en tid som barn. När han stöter på en lekkamrat från den tiden, Stellan Jonsson Lök, med öknamnet Fallande ögonlocket, tumlar språken om varandra: "*Who? Vem? ... Fallande ögonlocket! Oh, my God!*" (sid. 110), "'Nazistjävlar', sa han. *They want to kill me.*" (sid. 111). Ofta följs switchen av en starkare betoning. Genom sitt sätt att växla mellan språken skapar Tunström ytterligare en rytmisk dimension till sin redan musikaliska text.

Delblancs utvandrare var tvungna att lära sig engelska av de infödda med barnen som mellanhand. Hos Tunström är det Sunnebarnen som frivilligt lär sig engelska ord av invandraren Ed. Till skillnad mot skolans språkundervisning ingår de fula orden redan i första lektionen. Men Stellan minns bara ordet för blodiglar:

'Leeches' förstås. Det har jag aldrig kunnat glömma. Ingen hade jag att säga 'leeches' till, men jag märkte att engelska ord allt tätare dök upp i mina skolkamraters språk: - 'She has big breasts you know' (sid. 117).

Socialt sett har Stellan lika liten nytta av 'leeches' som Maria av "Oh, lady Whateley, what a pleasant surprise". Lika litet som min generation hade nytta av skolböckernas "La France a quatre grandes fleuves" eller "Hans, mein Sohn, was machst Du da?".

Bland Tunströms barn blir switchandet ett sätt att förstärka en gruppgemenskap, samtidigt som det utestänger dem som inte behärskar koden. Många av oss känner säkert igen våra egna föräldrar i Jan Myrdals beskrivning från *Barndom* (1982):

Gunnar lilla, sade hon, Gunnar lilla. Not in front of the servants and children.
Hon kvittrade när hon sade det. Sedan skrattade hon. De talade därför engelska med varandra när jag kom i närheten. Sedan när de började misstänka att jag förstod övergick de till franska. Men det var Gunnar inte så bra på. Han svarade bara enstavigt och grymtande. (sid. 185)

Som väntat är det den amerikanska engelskan som råder i den mesta svenska nutidslitteraturen. När handlingen däremot som i Ola Larsmos *Fågelvägen* (1985) tilldrar sig i Skottland får vi möta andra varianter:

- Well...Wha' sort ar'ye?
Jag ryckte på axlarna: jag kunde inte komma på något vettigt svar på hans fråga ...
- Ah meen, wheer d'ya cuhm fru'?
- Sweden, sade jag.
- An'yehr neem, son?
Först förstod jag honom inte, och han fick upprepa litet tydligare.
- Ah meen, whaz yehr name?
- Tomas, sade jag.
- Tomas...me gran'fe'ahs nem w'z Thum'z.
...
- Ahm fru' Glazgu'. Neil's neem (sid. 12).

Eftersom Larsmo stavar fonetiskt ger han läsaren chansen att inom sig höra de olika dialekterna. Här anstränger sig skotten att uttala *name* som en engelsman och vid besök på puben blir Tomas tilltalad av en berusad jätte: "Ar yo from Swiden" - "en omisskänneligt norsk accent." (sid. 82).

Larsmos dialoger på engelska, som bitvis är ganska långa, glider nästan omärkligt över till svenska, liksom hos Lars Andersson. Ibland skiftar han tillbaka till engelska för att understryka något, som hos Tunström, eller för att markera en förändring i relationerna mellan människorna. Språkväxlingen i *Fågelvägen* belyser hur huvudpersonen ömsom värjer sig mot nya kontakter, ömsom låter sig dras in i dem. Engelska tidningsrubriker hjälper honom - och läsaren - att sätta sig in i miljön, medan vi inser våra språkliga begränsningar inför anslag på gäliska eller irriteras av att t.o.m. de enarmade banditerna pratar engelska:

tickticktickBEEPBEEPBEEPtick (sid. 39).

Även om de svenska författarna håller sig till engelska, har de flesta av oss läsare en gräns för hur många dialekter vi behärskar. Dessutom rådbårar vi ju alltsomoftast engelskan i samspråk med andra människor som inte heller har det till modersmål. I Agneta Pleijels *En vinter i Stockholm* (1997) skildras en kärlekshistoria mellan en svensk kvinna och en man från Serbien. Romanen är uppbyggd av korta stycken. Varje stycke inleds av en rubrik, ofta på engelska, som kan bestå av en replik ur ett samtal, t.ex. "I HAVE BEEN CALLING FOR MORE THAN AN HOUR...", "BUT IT'S ME!" (sid. 9) Också mitt i ett stycke kan språket växla: "HOW CAN YOU BELIEVE THAT I SLEPT WITH THAT GOAT!" (sid. 26). Switchen förstärker innehållet och bildar styckets klimax.

Ibland är den svenska texten begränsad till en enda rad inklämd mellan två engelska rubriker:

I HAVE A WIFE.

Hon sade att hon hade barn också.

SO HAVE I. (sid. 30-31)

Pleijel spelar med engelska och direkt tal för mannen, svenska och indirekt tal för kvinnan.

Engelska är inte det enda andra språket i romanen utom svenskan. I den internationella miljö där Pleijel rör sig switchas det friskt till alla möjliga språk. I Madrid besöker kvinnan "PROFESOR FALKHOM, FUTUROLOGO" som efter en blick i korten ger det bestämda rådet: "MACHEN SIE KAPUTT MIT DIESER EHE UND SOFORT." (sid. 42) Här får vi en omedelbar översättning - "Gör genast slut på äktenskapet" - liksom när författaren citerar Rimbaud på franska. Engelskan lämnas däremot översatt.

Som en vindspejare pejar Pleijel in språkets olika riktningar. Resultatet avläser vi i hennes rubriker och citat, som är markerade med versaler. Någon gång smyger sig också ett engelskt ord in 'oflaggat'. I stycket "HAN ÄLSKADE MIG, TYP" grunnar berättaren över rubrikens ord, som hon uppsnappat i tunnelbanan:

Typ? Att inget händer oss på riktigt? Att vi är matriser? Att vi med våra liv illustrerar en redan skriven *story*? (sid. 175, min kursivering)

Den språkliga lekfullheten bidrar till att *En vinter i Stockholm* upplevs som starkt präglad av nuet, vilket ytterligare framhävs av att nutidens mediateknologi speglas i romanen. En av de engelska rubrikerna består således av ett fax från älskaren och två abstrakta begrepp, som figurerar som ett slags ledmotiv framträder första gången i ett annat medium:

språket som när man tränger in i det leder förbi orden så att man kan uppfånga en glimt av THE RADIANCE, THE ESSENCE. *Det har hon skrivit på skärmen*, men vem som har sagt det har hon glömt att anteckna. Språket som leder till de magiska ögonblicken; de finns alltid fast man glömmer det. (sid. 160, min kursivering)

Nästa gång orden THE RADIANCE och THE ESSENCE träder fram är när kvinnan

lyssnar på en CD-skiva med "SERBIAN HYMNS".

Inledningsvis lyssnade vi på ett telefonsamtal. Under samtalet kryper det fram att Debbie härbärgerar en bunt hemliga papper, som hon vill att Helga skall ta hand om. De visar sig innehålla en vetenskaplig rapport som börjar så här:

Our present understanding of the 'O-gene' or 'samaritan virus' phenomenon takes its starting point in the hypothesis, set forth by Todaro and Huebner in 1972, stating that different segments of the integrated viral genome are responsible for transformation of host cells and production of new infectious virus particles, respectively. The oncogenic provirus, in their model referred to as the 'virogene', contains the 'oncogene' as well as other segments (sid. 215).

Rapporten upptar drygt fyra sidor finstilt text i *Snöljus*. Med sin collageteknik av fakta och fiktion anknyter Andersson till en internationell romanform. Genom att lämna texten översatt för han in ytterligare en internationell dimension. Visserligen utgör Helgas tankar efter läsningen en sorts sammanfattning på svenska, men onekligen ställer rapportens innehåll såväl som dess språk höga krav på läsaren.

Lustigt nog dyker Anderssons roman upp i ett annat skönlitterärt sammanhang tolv år senare, nämligen i Sigrid Combüchens *Korta och långa kapitel* (1992):

This essay deals with a group of novels where writers try to come to grips with this conflict. It proceeds into analysis of work description within major achievements (*sic!*) in Swedish prose of the 70-ies (*sic!*), mainly Lars Andersson's 'Snöljus', where one will find all kinds of professional environments, beginning with a board factory, ending with the monotonous fascination of biological research (sid. 45).

Även Combüchens roman innehåller flera sidor långa avsnitt på engelska med prov på olika dialekter och jargonger. Just detta är en "summary in English" av en 10-poängsuppsats i litteraturvetenskap som handlar om "70-talets praolitteratur" (sid. 44). Denna summary är uppenbarligen skriven av en svensk student på en hyfsad men inte alldeles korrekt engelska.

Från studentuppsats till poesi kan steget tyckas stort. Poesi på främmande språk hör inte heller till det lättaste att absorbera. Det förekommer emellertid såväl hos Myrdal som hos Andersson och Tunström. I *Snöljus* läser vi texten till en skiva med Bob Dylan och i *Berömda män som varit i Solne* citerar en av huvudpersonerna, prosten Cederblom, vid flera tillfällen sin älsklingsskald John Donne. Men i jämförelse med Dylan torde den metafysiske 1600-talspoeten vara både mera okänd och mera svårtillgänglig, i synnerhet som hans dikter är återgivna i sin ursprungliga form:

Busie old foole, unruly Sunne,
Why dost thou thus,
Through windowes, and through curtaines call on us?
Must to thy motions lovers seasons run?

"Voffor gör han på detta viset?" Säkert gör han det för att visa att prosten verkligen läste dikterna i original. Troligen tillhör också Donne Tunströms egna favoriter. Dessutom måste författaren hysa höga tankar om läsarnas eller åtminstone vissa läsares kunskaper i engelska. Detsamma kan sägas om Anna-Karin Palm, som citerar både Shakespeare och Virginia Woolf i original. Vågar man jämföra med Shakespeare som talte med ståpubliken på ståpublikens vis och med adelsmännen på poesi?

Efter att ha lyssnat på denna exposé över 'litterär switching' kunde man kanske tro att de författare som blandar in engelska i större eller mindre partier är med möda framvaskade och tillsammans utgör en liten obetydlig minoritet av svenska författare av i dag. Men det

är inte sant. Tvärtemot utgör de en förvånansvärt stor och brokig skara, där man bland andra finner Bodil Malmsten, Inger Edelfeldt, Rose Lagercrantz, Klas Östergren, Robert Kangas och Lars Sund.

Ett av de mer extrema fallen av codeswitching förekommer i en novell av Peter Kihlgård. Den heter "Real World" och ingår i *Serenader* (1998). Novellen handlar om en man, som förvandlas till en båt. Till skillnad mot Kafkas skalbagge utför mannen själv förvandlingen, som beskrivs i minsta detalj i en enda lång monolog på engelska. Först får vi följa hur talaren laddar upp med harklingar och pausfyllnader: "Thank you. Hrrrm! All right. I have some notes. Well" (sid. 55).

Talkarakturen betonas vidare genom att berättaren avbryter sig, upprepar sig och tar om. Ibland har han svårt att finna ord:

I started to take long walks along the quays of my city, stopping every now and then to admire the boats that were tied I mean ... moored (sid. 55).

Här faller *moored* strax på plats. På andra ställen är han först på rätt spår men avbryter sig och tar en omväg: "One became exhil- very happy" (sid. 55). Ibland kombineras olika strategier: "sitting there with their flanks re...reluct...flanks turned against dry land" (sid.55). Efter ett tag uppnår han styrfart och meningarna rullar på utan avbrott.

Det är ändå något som inte riktigt stämmer, inte bara i det absurda innehållet, utan också i språket: "my lifelong *interest for sea and seafaring*" (sid.55), "The ships and the cargoboats *had my respect*" (sid. 55-56), "god *how cp*" (sid. 57).

Att handlingen äger rum i Sverige framgår av hänvisningar till *Filipstad* och *queen Silvia*. De små slirningarna i språket antyder vidare att engelska inte alls är talarens modersmål, utan svenska. Men som en infödd eller nästan infödd punkterar han talet med fraser som *you know* och *I mean*. Här och var tillåter han sig även något litet skämt på engelska: "the Swedish magazine *Se ... see*" (sid. 56, min kursivering).

Varför har Kihlgård skrivit en hel novell på engelska, när talet som den består av uppenbarligen tillskrivs en svensk? Som intern förklaring kan man förstås tänka sig att hans stumma publik inte antas förstå svenska och inte heller är så bevandrad i svenska förhållanden. Vändningar som "she and her mother moved to a town called Filipstad" (sid. 57) tyder på båda möjligheterna.

Det är svårare att hitta en extern förklaring. Novellsamlingen har ett svenskt namn och alla andra noveller är skrivna på svenska. Trots att Kihlgård vänder sig till sin svenska hemmapublik måste han utgå ifrån att hans läsekrets omfattar läsare som inte bara förstår lite engelska utan som kan tillgodogöra sig engelskans finare nyanser, t.ex. i form av språkliga skämt. Ändå strävar han inte efter att uppnå en infödds idiomatiska vändningar, utan ger engelskan en svensk touch.

Moberg och Delblanc gick före. Tunström, Pleijel och Myrdal tillhör nu toppen i vårt litterära etablisseman. Andersson, Combüchen, Larsmo och Kihlgård är väletablerade författare i medelåldern. Allas verk innehåller påtagliga och omfattande inslag av engelska språket. Motiveringen är ibland uttalad eller självklar, men inte alltid. Gemensamt för dem alla är att de hos sina läsare förutsätter en god, för att inte säga avancerad, behärskning av engelska språket.

De citerade exemplen har visat att inslag av världsspråket engelska håller på att bli en naturlig del inte bara i massmedia, inom multinationell business och i den yngre generationens tal utan också i skönlitteraturen. Exemplen är många och omväxlande nog för att ge fog för påståendet att begreppet Den Svenska Litteraturen har fått en ny, vidgad innebörd.

Om vi som är lärare eller andra som ömmar för det svenska språkets renhet nu dels vill förbjuda eller förhindra inblandningen av engelska ord i tal och skrift, dels försöker råda bot på detta genom att hänvisa unga och gamla 'missbrukare' till den goda svenska litteraturen, vilken litteratur skall vi då sätta upp som mönster? Skall vi rensa ut de 'besmittade' verken ur biblioteksbestånd och kurslistor? Skall vi censurera Delblanc, Tunström & Co?

För att bejaka mångfalden i sättet att hantera engelska litterärt och språkligt vill jag slutligen göra en botanisk exkursion i en riktigt 'ocensurerad' bok. I Ulf Lundells roman *Hjärtats ljus* (1983) möter vi inte idoga emigranter utan svenska turister, som försöker leva ett dolce vita i Florida. Iakttagelserna från bardisken är lika grumliga som engelskan. "Det var på Sloppy's jag först *fick spot på* honom ... den tandlöse *localheron* med *jointögon* och ölskum" (sid. 375-376), meddelar berättaren innan han kravlar vidare på sin krogrunda:

Jag gick över till Pete's Raw Bar på Pier House sen och slog mej ner i den *hippa* atmosfären där allting var mycket *up to date* fortfarande ... och nere på den lilla *beachen* ... Man vande sej - Det fanns *ett american way of living* ... jag såg dom saltvattenblekta, långhåriga, shortsklädda *bumsen* ... och aldrig några tunga kläder och öppenheten och toleransen, *this is Key West everything goes* ... (sid. 376-377)

Skillnaden mot Roberts och Karl Oskars språk kunde inte vara tydligare och ändå skildrar Lundell hur svenskarna tampus med the *american way of living*, där *everything goes*. Men visst ger texten ett väl så trovärdigt intryck av en svensk, något överårig hippie, densamme som på ett annat ställe i boken deklarerar "Jag har *loosat* dragningen till kvinnor". Nog måste man få läsa Lundell.

So: "Switch it, magistern, switch it!"

Citerade verk

- Andersson, Lars, *Snöljus*. 1980.
Combüchen, Sigrid, *Korta och långa kapitel*. 1992.
Delblanc, Sven, *Kanaans land*. 1984.
Kihlgård, Peter, *Serenader*. 1998.
Larsmo, Ola, *Fågelvägen*. 1985.
Lundell, Ulf, *Hjärtats ljus*. 1983.
Myrdal, Jan, *Barndom*. 1984.
Pleijel, Agneta, *En vinter i Stockholm*. 1997.
Tunström, Göran, *Berömda män som varit i Sunne*. 1998.

© [Staffan Klintborg](#)

Pacifisten som blev försvarsivrare

Vilhelm Moberg och den nordiska tragedin

Av Ingrid Nettervik, universitetslektor i svenska

[Länk till presentation av Ingrid Nettervik](#)

- [Pacifisten Vilhelm Moberg](#)
- ["Man måste stå det onda emot"](#)
- [Andra akten i "den nordiska tragedien"](#)
- [Två andningshål](#)
- [Skönlitteraturen som vapen](#)
- [Allegori](#)

När Vilhelm Mobergs roman *Rid i natt!* 1942 gavs ut i Danmark på Nyt nordisk forlag befarade förlagschefen att den skulle beslagtas av de tyska ockupationsmyndigheterna. Allt Moberg skrev var ju med anledning av just denna roman förbjudet i det Tredje Riket och i de nazistkontrollerade länderna. Men danskarna var listiga. Förbudet kringgicks genom att romanen såldes under disk. Inte mindre än 35 000 exemplar av den danska översättningen av romanen prånglades på detta vis ut i Danmark. Det talar för att den fyllde ett stort behov hos frihetsälskande danskar. Särskilt stort pris på romanen satte prästen och författaren Kaj Munk, som i krigets slutskede mördades av tyskarna för sina antinazistiska åsikter. Han skrev en uppskattande recension av Mobergs roman, men ingen dansk tidning vågade trycka den. För att åtminstone författaren till romanen skulle få läsa hans anmälan bad Munk förläggaren att vidarebefordra den till Moberg, vilket också skedde. Moberg såg så småningom till att Munks text blev tryckt i Sverige.^[1]

Romanen *Rid i natt!* skrevs under trycket av krigshändelserna ute i världen. Det som mest upprörde Moberg var Sovjets anfall på Finland den 30 november 1939 och den tyska ockupationen av Danmark och Norge den 9 april 1940. Dessa händelser fick honom att ompröva sin sedan ungdomen starkt uttalade pacifistiska hållning. Låt oss, innan vi går vidare, se vilka uttryck den hade tagit sig.

Pacifisten Vilhelm Moberg

Krigshändelserna fick Moberg att lägga arbetet på den stora självbiografiska romanen *Soldat med brutet gevär* åt sidan. Först efter det att han hade skrivit *Rid i natt!* fick han sinnesro nog att fullborda det självbiografiska projektet.^[2] *Soldat med brutet gevär* kom ut 1944. Titeln anspelar på det antimilitarismärke, tillika ungsocialisternas märke, som Valter Sträng med stolthet bar på sitt rockuppslag. "Ned med Tronen, Svärdet, Altaret och Penningpåsen" var ungsocialisternas paroll. Efter sin ledare Hinke Berggren kallades dessa för unghinkar. I sitt elfte levnadsår blir romanens Valter Sträng unghinke. Han värvas av arbetskamraterna på Ljungdala glasbruk. Likartat var det för Vilhelm Moberg. Också han blev unghinke under sin tid på Modala glasbruk, även han bar antimilitarismärket och visade på detta vis tydligt utåt sin pacifistiska hållning.

Att pacifismen inte bara var ett ungdomligt hugskott framgår av den kritiska inställning till krigsmakten som Moberg demonstrerade då han gjorde sin rekryt på I 11 i Växjö. Han påstås då ha tillbringat mer tid i arresten än ute på övningsfälten. Legendarisk är historien om hur pennor smugglades in till honom för att han på toalettpapperet skulle kunna skriva

de raljerande anitmilitaristiska kåserier som först trycktes i Nya Växjöbladet och sedan samlades i boken *I vapenrock och linnebyxor* (1921). Ytterligare belägg för Mobergs pacifism har historiedocenten Lennart Johansson funnit. Han har visat att Vilhelm Moberg var en av de drivande krafterna bakom den lokalavdelning av Svenska freds- och skiljedomsföreningen som bildades 1924 i Alvesta. Moberg var dessutom föreningens första ordförande.[\[3\]](#)

Pacifistiska tankar kommer skönlitterärt till uttryck i romanen *Giv oss jorden!* (1939), den tredje delen i den delvis självbiografiska trilogin om Knut Toring, stockholmsjournalisten som vantrivs med livet i storstaden och bestämmer sig för att bryta upp från familj och hem för att återvända till barndomens Lidalycke i Småland.[\[4\]](#) I slutet av romanen låter Vilhelm Moberg Knut Toring lyssna till radionyheterna 1938 som rapporterar om att Hitler och Chamberlain inte kunnat enats och att allmän mobilisering införts i Tjeckoslovakien. Bakom Knuts reflektioner över världshändelserna låter sig Mobergs egna tankar anas:

Höstdagjämning. Septembernatt över Västerlandet. Ångestnatt över gamla Europa.

En skammens och den yttersta förnedringens natt. En sådan natt var mänskligheten aldrig med om förr.

En fårscock betar lika obekymrad ännu i den stund då den säljes till slaktaren. De tillämnade mänskliga slaktoffren kan sitta och lyssna till rapporterna om sitt öde, de får sitta där och höra på, medan det köpslås om deras kött och blod. Men de begagnar sig inte av de varnande underrättelserna; människoskokken går till slakthuset lika undergivet som fårskokken - som om den alldeles ingenting visste.

[---] Ett oändligt antal tillämnade offer väntar blott slaviskt på beskedet: Dödas eller få leva? En enda människa kan bestämma om det: diktatorsguden. Så långt har det gått - och vid den tanken kommer blygseln över att vara europé i denna tid.

[---] Detta är den yttersta förnedringens natt. Och kanske blott den första i sitt slag. (313 f)

Giv oss jorden! kom ut i slutet av oktober 1939. Då hade de farhågor som Knut Toring ger uttryck åt blivit besannade. Tyskland hade i september 1938, utan att hindras av västmakterna, annekterat det tysktalande Sudetområdet i Tjeckoslovakien och den 1 september 1939 gick tyska trupper över gränsen till Polen. Två dagar senare förklarade Storbritannien och Frankrike Tyskland krig och andra världskriget var ett faktum. Man kan lugnt påstå att Vilhelm Moberg var i takt med tiden.

"Man måste stå det onda emot"

"Man måste stå det onda emot", ja så svarade Vilhelm Moberg på frågan om hur han kunde skriva en roman som *Rid i natt!* Händelserna i Europa fick honom att ompröva den pacifistiska hållning som han hade varit trogen sedan sin tidiga ungdom.

Som många andra hade den frihetsälskande Vilhelm Moberg börjat ana ugglor i mossen redan efter Hitlers Machtövertagelse 1933. Bekräftelse på att allt inte stod rätt till i Tyskland fick han när han under försommaren 1935 gästade det nordiska gästhemmet i Travemünde. Sveriges Författarförening hade i maj samma år fått en inbjudan och anmodat Moberg att resa. Längre än tre veckor stod Moberg inte ut i Tyskland. Orsaken till den för tidiga hemresan framgår av ett brev till vännen Eyvind Johnson:

Jag har fått nog. [---] Omkring 90 procent av det tyska folket har klätt sig i uniform. Och jag fick nog av att gå i uniform när jag exerceerade beväring. Jag trivs inte heller på platser, där varannan människa är en Führer. Individualisten har ingen plats för sina ben. [---] Någon brevcensur är det väl inte, men annars kan man tro dem om vad som helst. När våra tyska författarvänner säger vad de menar, så viskar de alltid. Jag har försökt skriva detta brev viskande.[\[5\]](#)

I likhet med många andra författare upprördes Moberg också över inbördeskriget i Spanien och över att noninterventionsöverenskommelsen hade brutits av Hitlertyskland och Mussolinis Italien. I en tidningsartikel från 1938 pekar han ut Stalin och Hitler som huvudfiender, men det som på allvar fick Moberg att ompröva sin inställning till vapen var Österrikes Anschluss till Tyskland i mars 1938. Nu dög inte längre den undfallenhet som västmakterna visat, insåg Moberg. För att man skulle kunna "stå det onda emot" måste vapen accepteras.

"Att stå det onda emot" var också rubriken på en tidningsartikel som Vilhelm Moberg skrev i anslutning till det författaruppbåd som han tillsammans med tolv författarkollegor (bl.a. Harry Martinson, Eyvind Johnson, Josef Kjellgren, Martin Koch, Ludvig Nordström och Rudolf Värnlund) deltog i hösten 1939. Den främsta anledningen till uppbådet var det hot som österifrån riktades mot Finland och besvikelsen över att det nordiska statschefsmötet den 19 oktober 1939 trots detta uppenbara hot inte hade gjort något uttalande som kunde tolkas som aktivt militärt stöd för Finland. Moberg och Martinson var de drivande krafterna i uppbådet, och Moberg skrev det inledande uppropet som publicerades i pressen den 30 november 1939 och undertecknades av samtliga tretton författare. Dessa menade att det militära försvaret i Sverige under rådande hotfulla förhållanden i Europa måste stärkas, vilket skulle kunna ske med hjälp av ett försvarslån som de svenska medborgarna kunde teckna.[\[6\]](#) Utöver den gemensamma texten skrev tolv av författarna separata artiklar, däribland alltså Moberg. Sin personliga uppfattning förstärkte han genom att avsluta den egna artikeln med följande ord, kursiverade för att ytterligare ge dem tyngd: "*Jag måste stå det onda emot.*"

Det slumpade sig så att den 30 november 1939 också blev den dag då ryssarna började bomba Helsingfors, vilket utgjorde starten på det finska vinterkriget, det som Moberg i en tidningsartikel våren 1940 kallade för den första akten i den nordiska tragedin.[\[7\]](#)

Moberg var som många andra svenskar, däribland flera författare, övertygad om att "Finlands sak är vår"[\[8\]](#) och reste runt i landet och propagerade för att Sverige skulle hjälpa Finland, om inte direkt med soldater så indirekt genom materiellt stöd. Moberg pläderade också för att antalet frivilliga svenskar som reste för att strida på Finlands sida måste bli fler. På Folkets Hus i Växjö den 21 februari 1940 hävdade han att det fanns viktigare ting för författare att göra än att skriva romaner. "Vi måste hjälpa Finland för att hjälpa Sverige" var hans paroll.[\[9\]](#)

Moberg nöjde sig inte med att agera i Sverige. I början av mars 1940 reste han till Finland för att med egna ögon se vad som hände. Det var ett äventyrligt företag i krigstid, i synnerhet som han skulle flyga, något som hans familj oroade sig mycket över.[\[10\]](#) Moberg befann sig således i Finland den ödesdiga natten mellan den 12 och 13 mars då den för Finland förnedrande fredsuppgörelsen träffades med Sovjet. Den innebar att Finland förlorade en sjundedel av landets yta, att en halv million människor blev utan hem, att 50 000 bönder miste sin jord och att den ryska gränsen flyttades 30 mil närmare Sverige. Hur starkt intryck denna händelse gjorde på Moberg framgår av tidningsartiklar som han skrev och anteckningar som han gjorde. Det var inte bara det att den ryska gränsen kommit närmare Sverige, menade Moberg. Genom att Sverige slingrade sig undan sin plikt för de fria folkens sak framstod landet som ett mera lockande byte för en angripare. "Den 13 mars 1940 är det mest ödesdiga datum som Norden folk under detta århundrade har upplevat."[\[11\]](#)

Under den här tiden skrev Moberg sin första broschyr. Meningen var att den skulle komma ut på Bonniers. Texten var korrekturläst och tryckklar, men så kom den 9 april med ockupationen av Danmark och Norge och förlaget vågade inte trycka den starkt regeringsfientliga broschyren. Denna utgjorde också ett starkt angrepp både på Nazityskland och Stalin-Ryssland. Av en slump kom det att bli så att det var just den 9 april som Moberg kom upp på förlaget med det rättade korrekturet. När han kom hem efter det negativa tryckbeskedet skrev han i sin dagbok "Nu har det Ofria Ordets tid gått in".[\[12\]](#)

Andra akten i "den nordiska tragedien"

Som redan nämnts såg Vilhelm Moberg det ryska angreppet på Finland i november 1939 som den första akten i "den nordiska tragedien". "Redan den 9 april spelade andra akten upp av den nordiska tragedien", skriver han i tidningsartikeln med rubriken "Den nordiska tragedien". Han syftar naturligtvis på den tyska ockupationen av Danmark och Norge. "I tre väderstreck har i denna stund erövrarnas svärd fallit - för att avskilja Nordens lemmar från bålen", fortsätter han. "Bålen är det tusenåriga fria riket Sverige. Ännu i skrivande stund är den orörd./ Men en bål utan lemmar är en orörlig och vanmäktig kroppsdel. Nordens frihet är odelbar." Längre fram återkommer han till denna metafor för Norden: "Norden är lemlästat. Norge kämpar ännu - för sin frihet och för Sveriges."

Intressant att notera är att Moberg ser Norden som en odelbar helhet, som en kropp med armar och ben. När därför Norge kämpar för att stå det onda emot, är det i Mobergs ögon inte bara en kamp för det egna landets frihet utan också för Sveriges. Norge har, menar Moberg, dragits in i kriget på grund av handeln med det svenska järnet.

Den nordiska tragedin pågår för fullt, när Moberg skriver sin artikel och han ställer indirekt frågan hur den tredje akten kommer att se ut: "Den 30 november - den 9 april - och den...? Vilket datum skall inristas i historien för oss? För det tusenåriga fria riket Sverige."

Efter den 9 april 1940 började publiceringsbekymren för Moberg, som var angelägen om att kunna gå fram på bred front för att bli läst av så många som möjligt. Han lyckades få ett omskrivet kapitel ur den refuserade broschyren publicerat i *Folket i Bild* med titeln "Natten till den 13 mars".^[13] En annan skildring av Finlandsresan trycktes under rubriken "Litteraturen i bombkällaren" i tidskriften *Nu*.^[14] Men för övrigt var få tidningar villiga att öppna sina spalter för den frispråkige författaren. Overksam var Moberg emellertid inte. Han anmälde sig till tjänstgöring som beredskapsman och gjorde våren och sommaren 1940 tjänst som landstormsman i Nynäshamn. Moberg som drivit vilt med militärväsendet under sin egen rekryttid vid I 11 i Växjö och som då mera suttit i arresten än gjort vapentjänst gick frivilligt ut i försvarstjänst! Pacifisten engagerade sig aktivt och frivilligt i det svenska försvaret! Av det förstår man hur starkt hans engagemang för Nordens och därmed Sveriges frihet var.

Författaruppståndet hösten 1939 hade ställt krav på förverkligandet av försvarslån, så att varje medborgare skulle kunna bidra till landets försvar, inte bara de som var inkallade till beredskap. I augusti 1940 publicerade fyra tidningar en artikel av Moberg om vikten av att teckna andelar i de försvarslån som nu blivit verklighet. I en annan artikel kom han med förslaget till en särskild försvarsskatt för civilbefolkningen.^[15] Det vore inte mer än rätt, menade han, eftersom de inkallade tvingades offra betydligt mer för landet. På många olika vis engagerade sig den före detta pacifisten Moberg i försvarsfrågor.

Två andningshål

När Moberg ryckte ut från sin beredskapstjänst i augusti 1940 mobiliserade han sig själv till kampen mot den nya censurlag som höll på att stiftas. Han reste runt i landet för att hålla föredrag om detta men fann plötsligt att det var svårt att få lokaler att framträda i. Särskilt svårt var det att boka Folkets Hus. När Moberg hörde av sig var dessa lokaler uppbokade på obestämd framtid. Inte heller fick han sina artiklar och referat av föredragen publicerade i pressen. Man vågade inte. Moberg var för farlig. Men det fanns två undantag: Eskilstuna-Kuriren under ledning av J. A. Selander och Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning med den store Torgny Segerstedt som chefredaktör. Eskilstuna-Kuriren inbjöd till och med Moberg att tala i censurfrågan och var den enda tidning i landet som i februari 1941 oavkortat återgav hela hans anförande under rubriken "Tystnad råder i landet".^[16] I oktober 1940 skrev Moberg en artikel under rubriken "Vapnet som icke får utlämnas". Den tog Segerstedt in och lovade att därefter ta in allt som Moberg skrev. Det resulterade i följande kommentar från Moberg: "Jag kunde nu alltid arbeta i den förvisningen, att

Segerstedt skulle ta in vad jag skrev, även om det rörde de ömtåligaste politiska frågor. Och när man varit utsatt för ett kvävningssök, då är det med en obeskrivligt ljuv känsla man återigen andas ut." [17]

Under sommaren 1940 läckte det ut att den svenska regeringen tillät transporter av tyska trupper genom det neutrala Sverige, den så kallade permittenttrafiken eller tyska transiteringen. Den påstods bestå av obehäpnade tyska soldater som reste hem från Norge på permission, men det visade sig att det lika mycket handlade om strategisk omplacering av trupper och om transporter av vapen och tungt krigsmateriel. Den orädda Torgny Segerstedt protesterade öppet i GHT över denna trafik med resultat att tidningen blev indragen. I två artiklar i GHT våren 1943 anknyter Moberg till samma fråga. I den första av dem ställer han frågan "Vad var orsaken till att beslutet om 'permittenttrafiken' hemlighölls för svenska folket i fjorton dagar?" (Mobergs kursiv) I den andra beskyller han regeringen för att medvetet försöka föra svenska folket bakom ljuset genom att påstå att det handlade om vapenfria transporter, när ögonvittnen kunnat intyga motsatsen.

Skönlitteraturen som vapen

På hösten 1940 återupptog Moberg sitt skönlitterära skapande. Han hade börjat inse att skönlitteraturen kunde användas i kampen för den frihet som han satte så högt: tryckfrihet, yttrandefrihet och frihet från förtryck. Han skrev *Rid i natt!* i trots mot regeringens eftergiftspolitik, som bland annat innebar konfiskering av tidningar med nazistfientligt innehåll (drabbade GHT och den syndikalistiska tidningen *Arbetaren* där Moberg också medarbetade), han skrev i trots mot det ännu segerrika Tyskland och i kampen för det illa sargade Norden.

Rid i natt! kom ut i oktober 1941 och fick ett i dubbelt måtto varmt mottagande. Dels mottogs romanen entusiastiskt av svenska kritiker och svensk publik, dels brändes den (1942) på de nazistiska bokbålen. Nazisterna hade alltså inga problem med att tolka allegorin och uppfatta budskapet i denna historiska roman, där handlingen utspelar sig i 1600-talets Småland. Goebbels låg bakom bokbränningen och han såg också till att allt Moberg hade skrivit blev förbjuden läsning i Nazityskland, en utmärkelse som Moberg var mycket stolt över. Denne fick dessutom chansen att förtydliga romanbudskapet genom en författarenkät i DN:s julnummer 1941 som han ombads medverka i. Han utnyttjar tillfället till att rikta en kraftig spark åt dem som verkat för den censurlag som antagits av riksdagen 1941: "Härmed begärd recension om min bok i år. Bokens budskap är följande: Neka slavtjänst i pressen. Hemsök Informationsstyrelsen. Kvittera censuren. Avsätt pressnämnden. Budkavlen går. Rid i natt!" [18]

Man kan med tanke på myndigheternas agerande i tryckfrihetsfrågor något förvåna sig över att romanen tilläts komma ut och att Bonniers, som inte hade vågat trycka Mobergs broschyr, ändå hade kurage nog att ge ut romanen. Dessutom spelades Mobergs egen dramatisering av *Rid i natt!* på Dramaten 1942 och i radio samma år.

Att romanen blev läst och uppskattad i broderlandet Danmark har vi redan sett. Ifrån Norge fick Moberg följande reaktion i form av ett brev. Brevskrivaren hade läst hans roman och daterat brevet "Svedjegården den 1 aug. 1942":

Vi her på Svedjegården har det etter forholdene bra. Min søn Ragnar ber meg sende Dem sin hjerteligste hilsen. Han gleder seg allerede til en tur til Sverige, som jeg har lovet ham, når freden er gjenopprettet. Jeg håper, at det snart må lage seg slikt at vi kan møtes. [19]

Allegori

Vad är det då som gör det möjligt att läsa *Rid i natt!* som ett angrepp på den tyska ockupationsmakten och en kritik av den svenska eftergiftspolitiken?

En av nyckelpersonerna är Herr Klewen, den tyskfödde fogden som kräver att de fria bönderna i Brändebol (lägg märke till namnet) by ska göra dagsverken under honom. När de sätter sig på tvären tvingas de under hot om svåra repressalier till lydnad. När väl åldermannen gett vika för hotelserna följer de andra bönderna lydigt efter med svansen mellan benen. Den ende som helt vägrar underkasta sig är Ragnar Svedje på Svedjegården. Han som annars är en fridens man tar till vapen för att freda sin person, sin egendom och sin rätt till frihet mot utsugaren, som inte bara använder felaktigt mått för att kräva ut skatt utan som också fordrar dagsverken av fria män.

Ragnar Svedje går handgripligt tillväga när han värjer sig mot inkräktarna, närmare bestämt Lars Borre, som av herr Klewen är satt till fogde över Brändebolsbönderna, och de två drängar han har med sig. Svedjes kastyxa träffar en av drängarna i axeln och Borre undgår med nöd och näppe att träffas av skottet från hans bössa. Ragnar Svedje har nu inget annat val än att gå till skogs, han förklaras för fredlös och hans egendom konfiskeras.

Symboliken är klar. Svedjebonden kan ses som en bild för kanske främst de trotsande norrmännen, de som - till skillnad från danskarna - gjorde motstånd och vägrade underkasta sig den tyske herren. I likhet med många norska motståndsmän (och en del danska) får han till sist plikta med sitt liv för sin rakryggade hållning. Den undfallande och räddhågade Jon Stånge, byalagets ålderman och fader till Ragnar Svedjes fästmö Botilla, symboliserar genom sitt handlingssätt den svenska eftergiftspolitik, som Per Albin Hansson i egenskap av statsminister bar huvudansvaret för. En quisling, dvs. en landsförrädare, finns det också bland bönderna. Det är Mats Elling, bonden som vid byalaget talar för att de godvilligt ska lyda budet från herrgården, som sedan går fogdens ärenden och rikeligen belönas för detta, bland annat genom att få Botilla till fästmö. Men detta gör han inte ostraffat, det ser de övriga bönderna till.

Stånge begår ett allvarligt brott mot bondegemenskapens oskrivna lagar när han gräver ner budkavlen i rädsla för vad som skulle hända honom om han ertappades med att föra den vidare. Borre skräder inte orden, när han i avskräckande syfte beskriver behandlingen av sådana män som ertappas med att föra uppviglande budkavle vidare. Men det är inget lätt beslut för Jon Stånge att fatta, ty straffet för att bli beslagen med att bryta budkaveln är minst lika hårt. Han väljer emellertid att gå den för ögonblicket lättaste vägen, svekets väg, men får betala dyrt för det. Han sover dåligt om natten och drabbas av inälvsmask och bukklidande.

Budkavlen blir i sin egenskap av upprorstecken en symbol för frihetskampen. Ålderman fick erfara att det inte gick att göra sig av med det blodade brädet. Grisen bökade upp det ur jorden första gången och andra gången försvann det från sin plats. "Fördolda källor hade rört sin underjordiska grund och åter slungat brädet i dagen." (s. 357) De som kämpar för friheten kommer alltid att segra till sist, eftersom de har rätten på sin sida, så låter sig Mobergs text tolkas. Lika lite går det att tysta frihetens röst. Ragnar Svedje sätts "kvick i jord" (liksom brädet), men fastän mästerman har lagt grästorvorna noggrant tillrätta över graven och krönt denna med tranbärsprydda vitmosstuvor ljuder Svedjes stämman fortfarande: "Ola i Kalvmo höll sig därvid, att han nyss hört någon ropa och kalla på dem liksom i ett angeläget ärende, ett brådskande bud." (s. 353)

Budkavlen kan även uppfattas som en symbol för tryckfriheten, vilket gör Stånges handlande till en bild för den censur som infördes inte bara i alla ockuperade länder utan också i Sverige.[\[20\]](#)

Mobergs samlade aktivitet under de här för Europa så laddade åren är imponerande. Hela sin person engagerade han, all sin kraft mobiliserade han för de frågor som för honom var livsviktiga: frihet, sanning och rättvisa. Sanning och fantasi var för honom två sidor av samma mynt, och i fantasin såg han sanningens moder. Romanen *Rid i natt!* är ett lysande exempel på hur sanningen med fantasins hjälp kan göras tydlig. Hela sin skaparkraft använde Vilhelm Moberg för att kämpa för broderfolken i nöd - och för det fosterland som han älskade så högt. Två akter i den nordiska tragedien hade han fått uppleva på nära håll,

han slapp uppleva den tredje. Sverige blev aldrig ockuperat av de tyska nazisterna. Men till vilket pris undkom vi den ockupationen? Vad Moberg ansåg om den saken framgår tydligt av hans skrifter.

© [Ingrid Nettervik](#)

Referenser

Eidevall, Gunnar, "Några inblickar i Vilhelm Mobergs arbete som romanförfattare". I Ingrid Nettervik (red.) *Vilhelm Moberg i blickpunkten*, Växjö 1999.

von Friesen, Otto, "Friheten är sanningens kärna. I Ingrid Nettervik (red.) *Vilhelm Moberg i blickpunkten*, Växjö 1999.

von Friesen, Otto, "Att stå det onda emot". I Vilhelm Moberg, *I egen sak*, Stockholm 1984.

Holmes, Philip, "Svedjegården stod solrätt, och korpen sitter på vindskidan. Ledmotiv i Vilhelm Mobergs roman *Rid i natt!*". I Gunnar Eidevall (red.) *Vilhelm Moberg läst på nytt*, Stockholm 1994.

Johansson, Lennart, "Moberg som fredsaktivist". I *Smålandsposten* 1998-10-06.

Moberg, Vilhelm, *Giv oss jorden!*, Stockholm 1939.

Moberg, Vilhelm, *I det ofria ordets tid*, Anna-Karin Carlstoft (red.), Stockholm, 1996.

Moberg, Vilhelm, *I egen sak*, Otto von Friesen (red.), Stockholm 1984.

Moberg, Vilhelm, *Rid i natt!*, Stockholm 1941.

Moberg, Vilhelm, *Soldat med brutet gevär*, Stockholm 1944.

---

[1] Se närmare Otto von Friesen, "Friheten är sanningens kärna". I Ingrid Nettervik (red.), *Vilhelm Moberg i blickpunkten*, Växjö 1999. Recensionen är där återgiven oförkortad.

[2] I ett förord till en utgåva av romanen på Folket i Bilds förlag 1955 klargör Moberg att romanens huvudperson ingalunda är identisk med författaren. "Men jag har lånat Valter Sträng en mängd av mina upplevelser under min barndom och ungdom, och han tänker en hel del tankar som jag själv tänkte som pojke och yngling: *Soldat med brutet gevär* bygger i större utsträckning än någon annan av mina romaner på självupplevt material."

[3] Lennart Johansson, "Moberg som fredsaktivist". I *Smålandsposten* 1998-10-06.

[4] De övriga delarna i trilogin är *Sänkt sedebetyg* (1935) och *Sömnlös* (1937).

[5] Brevet är citerat efter Gunnar Eidevall, "Några inblickar i Vilhelm Mobergs arbete som romanförfattare". I Ingrid Nettervik (red.), *Vilhelm Moberg i blickpunkten*, Växjö 1999.

[6] Se vidare Otto von Friesen "Att stå det onda emot". I Vilhelm Moberg, *I egen sak* (1984), som innehåller ett urval av Mobergs tidningsartiklar, gjort av von Friesen.

[7] "Den nordiska tragedin". I *Nordens Frihet* nr 4 1940. Texten ingår i det urval som von Friesen gjort i Vilhelm Moberg, *I egen sak*.

[8] Enligt vad Moberg skriver i en tidningsartikel tryckt i *Nordens Frihet* nr 36 1941 (återgiven i Vilhelm Moberg, *I det ofria ordets tid*, Anna-Karin Carlstoft red., 1996) sågs fälttroppet "Finlands sak är vår" första gången den 15 december 1939 i en annons som Finlandskommittén hade i pressen.

[9] Se von Friesen "Att stå det onda emot", s. 296.

[10] Om detta berättade Mobergs näst äldsta dotter, Marianne Forssell, under sitt framträdande på Moberg-aftonen på Korpamoen utanför Skruv den 1 juli 1998.

[11] "Natten till den 13 mars" i Vilhelm Moberg, *I egen sak*.

[12] von Friesen, "Att stå det onda emot", s. 298.

[13] Nr 15 1940, se *I det ofria ordets tid* s. 22.

[14] Nr 14 1940, se *I det ofria ordets tid* s. 16 ff.

[15] Artiklarna finns återgynna i *I det ofria ordets tid*

[16] Se *I det ofria ordets tid* s. 38.

[17] von Friesen, "Att stå det onda emot", s. 300.

[18] Texten citerad efter Vilhelm Moberg, *I det ofria ordets tid*, s. 56.

[19] Brevet är citerat i artikeln "Jeg håper ... vi møtes", som Moberg publicerade i *Folket i Bild* nr 40 B 1942. Denna artikel ingår i *I det ofria ordets tid*.

[20] Om symboler i *Rid i natt!* se Philip Holmes, "Svedjegården stod solrätt, och korpen sitter på vindskidan. Ledmotiv i Vilhelm Mobergs roman *Rid i natt!*". I Gunnar Eidevall (red.) *Vilhelm Moberg läst på nytt*, Stockholm 1994.

Mörkrets hjärta eller Hjärtats mörker

Kulturmöten i De små tingens gud

Av Margareta Petersson, universitetslektor i litteraturvetenskap

[Länk till presentation av Margareta Petersson](#)

Två gestalter i utkanten av Arundhati Roys roman *De små tingens gud* (1997) träder över kulturgränser. En indisk insektsforskare svettas hejdlöst i brittisk yllekostym och en irländsk präst blir hindu och predikar i saffransfärgad dräkt. I Roys Indien skjuts kulturer oupphörligt in i varandra eller smälter samman.

Gestalterna är vid första anblicken obetydliga i romanen. De spelar ingen roll för intrigen. Men Roys teknik är just att foga samman en mängd fragment i nästan varje kapitel och så bryta sönder en lineärt och temporalt monoton händelseutveckling. Hon låter oss "flyga genom hela världar på några minuter" och "stanna upp i timmar för att studera ett vissnande löv".^[1] Så placeras insektsforskaren tillsammans med andra fragment in i ett tema om kulturmöten. Här ämnar jag belysa hur Roy hanterar detta tema genom att anknyta till Joseph Conrads *Mörkrets hjärta*.

I postkolonial litteratur gestaltas gärna idag just problem kring identitet, kultur, gränser och hybriditet. Salman Rushdie kallas ofta för kulturblandningens överstepräst. I hans romaner står den orena, oheliga blandningen för det livskraftiga och nyskapande. Hans positiva hjältar förbinds med kulturell mångfald - de negativa med religiös och politisk enfald. Indien, i synnerhet Bombay, är en magisk värld med alla tänkbara kulturer och möjligheter representerade. Pakistan betyder De renas land och kännetecknas tvärtom av snål och livlös trångsynthet. Här patrullerar gränsbevakarna och traditionsvåktarna.

Den fråga jag ställer mig i det följande är om Arundhati Roy delar Rushdies och många andra postkoloniala författares och kritikers syn på kulturblandning. Är hennes insektsforskare oproblematiserad? Innehåller den irländska vishnudydkarens liv några dolda spänningar?

Roy kommer från och skildrar delstaten Kerala i sydvästra Indien. Det är den region där inflytande västerifrån i form av kristendom och kommunism varit som starkast. Kristendomen kom enligt traditionen till Indien redan med aposteln Thomas och kristna samfund finns i landet från de första århundradena av vår tideräkning. Anhängarna kallas syriskt kristna eller thomaskristna. - Kommunisterna segrade i allmänna val i Kerala så tidigt som 1957 och rörelsen är stark, om än splittrad. En lokal kommunistledare och en mäktig demonstration spelar en viktig roll för intrigen i Roys roman. Huvudpersonerna är sekulariserade syriskt kristna och utgörs av en familj av anglofiler, där det västerländska är självklart närvarande. Resor mellan kulturer och kontinenter är givna. Man läser i Oxford och utvandrar till Kanada.

Roy utbildade sig till arkitekt i New Delhi, men har sysslat med ett antal olika arbeten innan hon började med film. Hon har bland annat skrivit flera filmmanus, exempelvis en kritisk framställning av livet på college. Efter publiceringen av romanen, som tagit fem år att fullborda och som givits ut i över trettio länder, har hon gått in i den samhällspolitiska debatten och skrivit om film, atomvapen och så kallade utvecklingsprojekt.

Mörkrets hjärta

Chacko sa till tvillingarna att hur ogärna han än medgav det så var de anglofiler allesammans. De tillhörde en *släkt* av anglofiler. Inriktade åt fel håll, utestängda från sin egen historia och oförmögna att vända och gå tillbaka eftersom deras fotspår hade utplånats. Han förklarade för dem att historien var som ett gammalt hus om natten. Med alla lampor tända. Och förfäder som viskade därinne. (s. 61)

Morbrodern Chackos reflektion uttrycker ett främlingskap som förstärks senare i romanen, när berättaren använder snarlika ord om utlandsindier som återvänder och upptäcker avståndet till den egna historien (s. 143). Han använder en tämligen neutral beteckning på släkten, anglofiler. System Ammu, tvillingarnas mor, har en ironisk och konkret jordnära röst i en stor del av romanen. Hon framstår som mera tillförlitlig än Chacko och ser symbolen för deras anglofila hållning, morfadern, insektsforskaren, som en obotlig brittisk CCP, en förkortning av "*chhi-chhi poach*" som betyder "skittorkare" (s. 60). Skillnaden mellan syskonen blir betydelsefull i romanens tematik.

Tvillingarna uppfattar metaforen om huset konkret och tror att Chacko åsyftar ett hus på andra sidan floden, ett hus som i fortsättningen kallas Historiens hus. Det fungerar som en bild för mötet mellan väst och Indien/tredje världen och som en anspelning på en europeisk nyckeltext som gestaltar detta möte. Det koncentrerar problematiken kring kulturerna - tid och rum skjuts här samman och det personliga vävs ihop med det samhälleliga. Huset ägdes av en engelsman, som gjorde det otänkbara. Han övergav sin brittiska identitet, sina välpressade stjärkragar och kostymer, och "blev inföding", talade malayalam och gick klädd i mundu. Han var områdets egen Kurtz, sägs det, en svart sahib. Kurtz är den mystifierande gestalten i Joseph Conrads *Mörkrets hjärta* från 1899, romanen om en resa uppför Kongofloden och in i Afrikas mörka, hotfulla hjärta.^[2] Resans mål är europén Kurtz, den mest framgångsrika och hänsynslösa av elfenbenssamlarna. Han har emellertid "gett efter" för den afrikanska omgivningen, lever som inföding och har förfallit till mord och onämnbare utsvävningar. Han pryder staketet runt sitt hus med dödsallar och låter sig dyrkas som gud. Han sörjs vid sin avfärd av "en vild och praktfull kvinnogestalt [---] otämd och härlig, vildögd och grann".^[3]

Berättelsens by Ayemenem, där Historiens hus ligger, kallar Roy ironiskt för "Mörkrets hjärta". Med sin roman ger hon alltså en bild inifrån detta mörker, ett svar på Joseph Conrads framställning av kulturmötet. Hennes perspektiv är nämligen det motsatta. Den svarte sahiben iakttas inte av andra vita mot en fond av vildar - här är det de infödda som står för normaliteten. Och det är "Kurtz" som avviker genom att inleda ett sexuellt förhållande med en skolpojke. Men hans liv blir bara en parentes i romanen. Han skjuter sig när hans unge älskare tas ifrån honom av föräldrarna och sänds till internatskola. Därefter står huset tomt men en strid om vem som ska ärva det inleds. Först mot romanens slut, då huset döpts om till Fädernearvet, står det klart vem som är arvtagare.

Roy ger ytterligare en bild av en britt, eller irländare, som blir inföding och därmed påminner om Kurtz, nu i slutet av romanen, nämligen munken Fader Mulligan, som Baby Kochamma förälskar sig i. Han börjar sätta sig in i de hinduiska skrifterna för att lära sig hinduernas tänkesätt och "kunna fördöma dem på ett insiktsfullt sätt" (s. 33). Han blir emellertid omvänd till hinduismen och dör som indisk vishetslärare. Han klär sig i saffransfärgad dräkt, har långt hår och (välansat) skägg. På ett foto står han i sin gula dräkt omgiven av vitklädda medelklassänkor. Omvandlingen från kristen präst till hinduisk vaishnava förefaller inte hotfull och mörk utan mild, lyckosam och lätt komisk: "En äggula predikande för ett hav av kokta ägg" (s. 291). Den som framför allt förargas och förtränger utvecklingen är betecknande nog den bittert försmådda Baby Kochamma. Hon skriver varje dag om sin kärlek till honom i sin dagbok, också efter hans död, och hon förfalskar bilden, gör honom till just *Fader Mulligan* igen. Hennes reaktion förstärker dock den positiva bilden av Mulligans förvandling.

Många av briterne i verklighetens Indien fruktade och föraktade som Baby Kochamma de briter som gav upp det man uppfattade som deras kulturella identitet. De uppmuntrade i

stället den motsatta omvandlingen. Imperiearkitekten Macaulays mål var att europeisera infödingarna för att skapa en klass av personer, som var "indisk till blod och färg men engelsk till smak, åsikter, moral och intellekt".^[4] Arundhati Roy skulle kunna sägas skapa en ironisk motbild inte bara till Conrad utan också till Macaulay.

Historiens hus blir skådeplats för dramatiska scener med stor tematisk relevans i romanen, där brittiska och indiska historier successivt överlagras varandra. Här möts romanens Romeo och Julia - den högkastiga men frånskilda Ammu och den lågkastige Velutha, den oberörbare. När kärleksförhållandet mellan dem avslöjas, blir Ammu inlåst i sitt rum och förbannar i sin förtvivlan tvillingarna. Dessa rymmer då tillsammans med den brittiska kusinen. Hon drunknar men tvillingarna når utmattade Historiens hus och lägger sig på verandan utan att upptäcka Velutha inne i huset. Poliserna anländer för att fängsla Velutha och resolut upprätthålla samhällets konventioner. "Hjärtats mörker smög in i Mörkrets hjärta" (s. 300). De mest ångestladdade och omvälvande scenerna i romanen utspelas nu. Roy framhäver grafiskt och stilistiskt skeendet och förstärker effekten genom att göra tvillingarna till åskådare. Hon framhåller att polisernas hjärnor är uppsträckta i givakt men visar samtidigt hur vällustigt de misshandlar Velutha.

Huset får betecknande nog återkomma och gestalta ytterligare en fas i kulturmötet. När tvillingarna i ramberättelsen efter 23 år återvänder har huset byggts om till hotell och turismen gjort sitt intåg. Det är nu namnet förändrats till "Heritage", Fädernearvet. Vilket detta arv är framgår tydligt. Den koloniala situationen har återskapats på området, med den pampiga koloniala villan som centrum, omgiven av låga ditflyttade trähus "likt en grupp enträgna infödda supplikanter omkring en engelsk ämbetsman [...] i ödmuka positioner". Det äldsta av dessa hus hade tillhört Keralas Mao Tse-tung: "På den vägen var det alltså - historien och litteraturen i kommersens tjänst. Kurtz och Karl Marx som med sammanpressade handflator välkomnade rika gäster när de steg i land" (s. 130).

Här framförs stympade och turistanpassade avsnitt ur det indiska eposet *Mahabharata* i traditionell kathakaliform. Det är simbassängsföreställningar, leksakshistorier, där turisterna oljar in sig i solkrämer medan de låter sig förströs av de regionala danskryddorna. Gamla kommunister arbetar som bärare i färgglada etniska kläder och slummen är utestängd genom höga murar. De ursprungliga sextimmarsföreställningarna amputeras och trasas sönder till 20-minutersepisoder. Därmed upplöses allvaret, passionen, sorgen i föreställningarna. Skådespelarna dansar för att kasta bort sin förödmjukelse i Mörkrets hjärta, på turisternas område, och för att hålla svälten på avstånd. Efteråt stannar de till i templet och ber gudarna om förlåtelse.

Kulturmötet

Kring de direkta anspelningarna på Conrads roman samlas ett antal fragment som belyser mötet mellan indier och främst västerlänningar. Ett par exempel. Morfadern slår an tonen tidigt i romanen. Han är imperieentomolog, insektsforskare, och glider med högdragen uppsyn "fram längs den smala gatan i sin breda bil, elegant till det yttre men med svetten flödande innanför yllekostymen" (s. 57). Inre och yttre identitet är präglad av brittena och främmande, något yllekostymen i det tropiskt heta och fuktiga landskapet antyder.

Britternas eleganta välpressade yttre svarar dessutom inte mot deras inre. Detta visas genom en tillbakablick på Ammus historia. Hon skiljer sig från sin alkoholiserade make, tvillingarnas far, som är anställd på en téplantage. Hans brittiska chef skaffar sig en svärm av ljushyade, vanskötta barn med de anställdas hustrur. Hennes egen far vägrar tro att en britt kan uppträda så. Han kan inte "föreställa sig att en engelsman, att någon engelsman *överhuvudtaget*, kunde ha begärelse till en annans hustru" (s. 52). I sin prydliga yllekostym, sin väst och sin guldkedja framstår morfadern som en av Macaulays män, och han misshandlar symptomatiskt nog brutalt sin hustru. Roy stryker under beteendet genom att betona att ett fotografi på hedersplats i huset visar hans knappt tyglade grymhet.

Informationen om den betydelsefulla morfadern skjuts in i en framställning om familjen på

väg i hans bil till en biograf. Intrigtiden står stilla under bilkörningen och ett stycke efteråt. Klockan visar i nästan hundra sidor samma tid men samtidigt expanderas ögonblicket både i tid och rum.[\[5\]](#) - Detta är ett exempel på Roys särpräglade berättarmetod. Via en ironisk och allvetande berättare fogar hon samman fragment från olika tider och låter därmed kulturella skeenden belysa varandra. När bilderna av det förflutna oavbrutet bryter in i textens känsloladdade centrum skapas ett intryck av att kolonialismens mönster fortlever. Klockan står bokstavligen stilla.

En lång rad karaktärers tillkortakommande i väst visar att maktfördelningen mellan Indien och väst inte förändrats, även om också indier kan inta koloniala roller. När Chacko härmar plantageägarens beteende gentemot sina attraktiva kvinnliga anställda, inser hans klarsynta syster att han upprepar ett kolonialt beteende.

Tvillingarnas mest framträdande egenskaper som äldre är tomhet och tysthet, och detta ges inte bara psykologiska orsaker utan Roy belyser genom sin miljöteckning och sina berättarkommentarer ett större dilemma, en identitetsstörning i hela kulturen. Vi är mycket långt från Rushdies ideala hybridkulturer. Västerländsk och indisk kultur blandas hela tiden, men ständigt på indisk bekostnad. Karaktärerna i romanen stelnar i mönster av oreserverad västbeundran. Parallellt med den kommersiella förtunningen finns vissa livskraftiga indiska seder kvar. Roy tar framför allt upp kastreglerna och den förkvävande gränsbevakning de genererar. De som upprätthåller dem befinner sig inte i Mörkrets hjärta, ty det är bara en bild som läggs på utifrån, utan de är försänkta i ett mera reellt Hjärtats mörker.[\[6\]](#)

Sammantaget konstruerar Roy en ytterligt negativ bild av väst eller snarare av västs roll i Indien och tredje världen.[\[7\]](#) Styrkan i den kommersiella västerländska kulturen hotar att krossa allt som en gång utgjort tradition i Indien. Roys indier härmar och kopierar det västerländska in absurdum. Husen förfaller, trädgårdarna förvildas, karaktärerna sitter uppslukade framför TV:n och tycker sig kontrollera världen. I en tidskriftsartikel talar hon om indiernas fullständiga underkastelse också under det sämsta i väst. Här uttrycker hon sin harm över den indiska atombombssprängningen: "Vi stormar vithetens hjärta, vi omfamnar den västerländska vetenskapens mest diaboliska skapelse och vi kallar den vår egen."[\[8\]](#)

I Conrads roman är målet för kolonisationen att civilisera Afrika, att sprida ljus. Här visar Roy att motsatsen har inträffat. Hon placerar sig därmed i en specifik tradition. Många författare från tredje världen kom i kontakt med de stora europeiska mästerverken, *Stormen*, *Robinson Crusoe*, *Jane Eyre* och *Mörkrets hjärta* i skolan. Där betraktades de som okontroversiella. Man läste dem som om de uttryckte universella mänskliga värden. Ett växande antal undersökningar visar emellertid att lärare och administratörer använde klassikerna för att förstärka koloniala hierarkier i tredje världen. De skönlitterära författarna skriver nu om verken utifrån Calibans, Fredags och Bertha Masons perspektiv, eller släpper som här fram röster inifrån Mörkrets hjärta. Litteratur och kultur framstår knappast längre som neutral mark. Mottot i Roys roman från John Berger kan läsas som en kommentar till hennes hantering av Conrads berättelse: "*Aldrig mer kommer en enskild berättelse att bli berättad som om den vore den enda.*"

© [Margareta Petersson](#)

[\[1\]](#) Arundhati Roy, *De små tingens gud* [1997], övers. Gunilla Lundborg, Stockholm 1999, s. 229. I fortsättningen hänvisar jag till denna upplaga direkt i den löpande texten.

[\[2\]](#) Så uppfattar också den brittiska Margaret resan till Indien, s. 263.

[\[3\]](#) Joseph Conrad, *Mörkrets hjärta* [1899], övers. Margaretha Odelberg, Stockholm 1983, s. 95f.

[\[4\]](#) Thomas Babington Macaulay (1800-59) utformade det indiska skolväsendet på 1830-talet, Karl Reinhold Hællquist och Inger Sondén-Hællquist, *Indiens, Pakistans och Bangladesh's historia*, Lund 1973, s. 61.

[\[5\]](#) Under hela bilfärden till bion, under bion och efter, visar Rahels leksaksklocka tio i två

och det är huvudsakligen hennes upplevelse som skapar intrycket av att tiden står stilla. Men berättaren återger också denna tid när Rahel sover och hennes medvetande alltså inte styr relationen. Så ges uppgifterna om klocktiden tematisk relevans.

[6] Roy har givit The Dalit Sahitya Akademi rätten till publiceringen av romanen på malayalam och att använda intäkterna till främjandet av dalitlitteratur. Daliterna organiserar de oberörbara i Indien, ca 15% av befolkningen. *Frontline. India's National Magazine* 15:3 (1999).

[7] I en tidskriftsartikel går Roy till storms mot väststödda utvecklingsprojekt som hårt drabbar de fattigaste i Indien. "Vad saken nu gäller är vår demokratis själva natur. Vem äger detta land? Vem äger dess floder? Dess skogar?" Konstruktionen av jättelika dammar är "ett skamlöst sätt att ta vatten, mark och bevattning bort från de fattiga och ge dem till de rika." Det är en ekologisk och politisk katastrof. *DN* 27.6.99, först publicerad i *Outlook* 24.5.99. *De små tingens gud* fick Bookerpriset 1997 och Roy har givit prispengarna till offer för regleringen av Narmadafloden i Indien. *LiteraturNachrichten* 62 (1999), s. 17.

[8] *DN* 9.8.98, också publicerad som "The End of Imagination", i *The Guardian* 1.8.98.

Kan man folkomrösta om ett språks framtid?

Exemplet rätoromanskan i Schweiz

Av Mathias Pålsson, doktorand i franska

- [Vad är och var talas rätoromanska?](#)
- [Varifrån kommer rätoromanska och hur länge har det funnits?](#)
- [Språkförändringsteorier](#)
- [Faktorer på samhällsnivå: minoriteten i storsamhället](#)
- [Faktorer på grupp-nivå: minoritetens interna förhållanden](#)
- [Faktorer på individ-nivå: familjen och närmiljön](#)
- [Kan man folkomrösta om ett språks framtid? -- Och hur kommer det att gå för rätoromanskan i framtiden?](#)

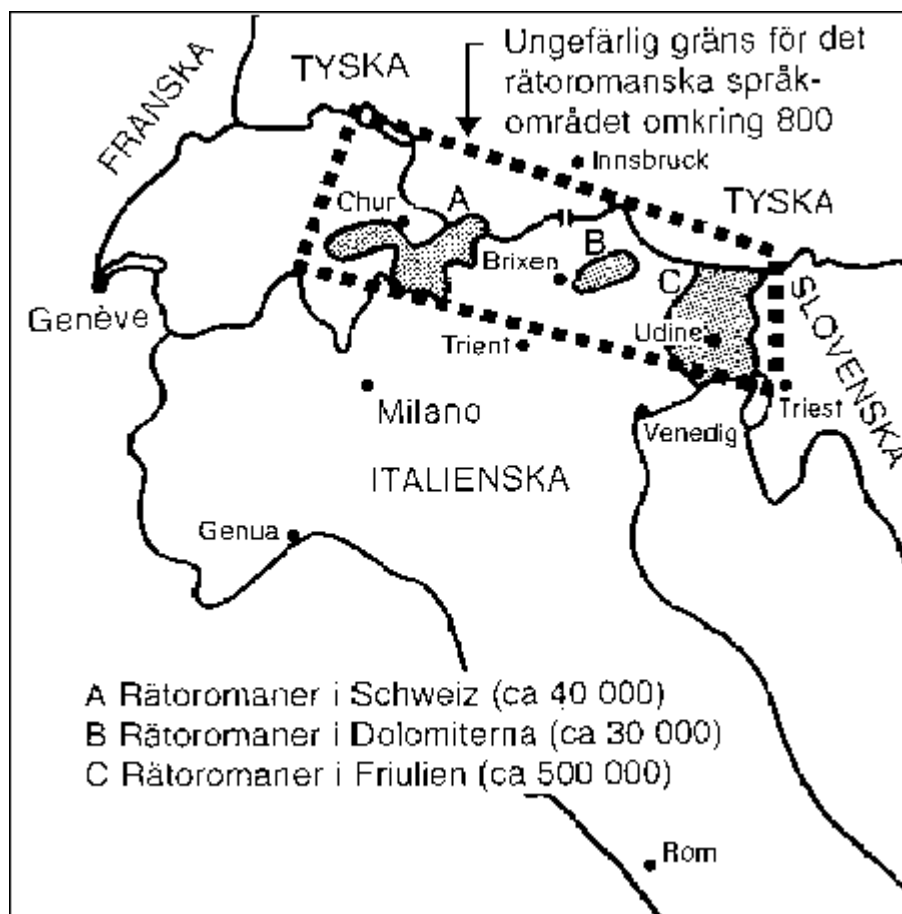
Kan man folkomrösta om ett språks framtid?^[1] Hur vore det till exempel om vi kallades att rösta om smålänningarnas rätt att i skrift använda småländska vid alla kontakter med svenska myndigheter? Och hur vore det om svenska folket med stor majoritet sade ja till en sådan språkreform? Kors i krösamoset! Många är vi nog som tycker att ensådan folkomröstning skulle kännas helt främmande, möjligen då med undantag för en och annan smålänning. Men förschweizaren, som utövar denna form av direktdemokrati tre till fyra gånger per år är det helt rimligt: att rösta om ett språks ställning framstår utan vidare som en naturlig följd av det schweiziska statsskickets särskilda prägel.

Vad innebär det då att rösta om ett språks framtid? Ja, låt oss kort rekapitulera vad som stod på spel när schweizarna gick till val för drygt tre år sedan^[2]. Frågan gällde huruvida minoritetsspråket rätoromanska (som talas av 0,6 % av hela landets befolkningen) skulle få bli tjänstespråk (egentligen: delvis officiellt språk, "lingua officiala parziala" på rätoromanska) vid sidan om tyska (64 %), franska (19 %) och italienska (8 %)^[3]. Föga överraskande sade folket ja, och rätoromanska blev alltså Schweiz fjärde tjänstespråk, dvs. ett språk som kan användas i kontakten med myndigheterna. Vi kan till att börja med konstatera att detta resultat i sak ställer en rad principiellt intressanta frågor som är värda att närmare kommenteras, nämligen: varför äger folkomröstningen rum just nu? Är det så att språket befinner sig i en expansionsfas och håller på att utvidga sina domäner^[4] eller är det möjligen ett sista, desperat försök att rädda språket från att dö ut? När det gäller rätoromanskan, som ju i Schweiz har att tampas med tre världsspråk, kan man med rätta fundera på vilka faktorer det egentligen är som avgör om ett språk kommer att fortsätta talas eller ersättas av ett annat. En annan viktig fråga är förstas hur resultatet ska tolkas? Medför statusförändringen att rätoromanskan de facto kommer att kunna befästa eller rent av potentiellt position i framtiden? Det är naturligtvis svårt att veta något bestämt om detta, men man kan ändå, och det är målsättningen med denna humanistföreläsning, med en viss kännedom om rätoromanskans nuvarande situation och dess historiska bakgrund, sett i ljuset av senare tids forskning inom området, våga sig på en kvalificerad gissning. Men innan vi griper oss an denna uppgift kan det vara på sin plats med lite "kött på benen", och några förberedande ord kommer därför att ägnas åt rätoromanskan i allmänhet.

Vad är och var talas rätoromanska?

Rätoromanska är den gemensamma beteckningen på de dialekter av latinskt ursprung som talas i kantonen Graubünden (Grisons på franska) i östra Schweiz, i Dolomiterna och i Friulien. Följaktligen räknas rätoromanska i likhet med till exempel franska, italienska, spanska till de romanska språken. Kännetecknande för rätoromanska ur ett romanskt perspektiv är det komplicerade

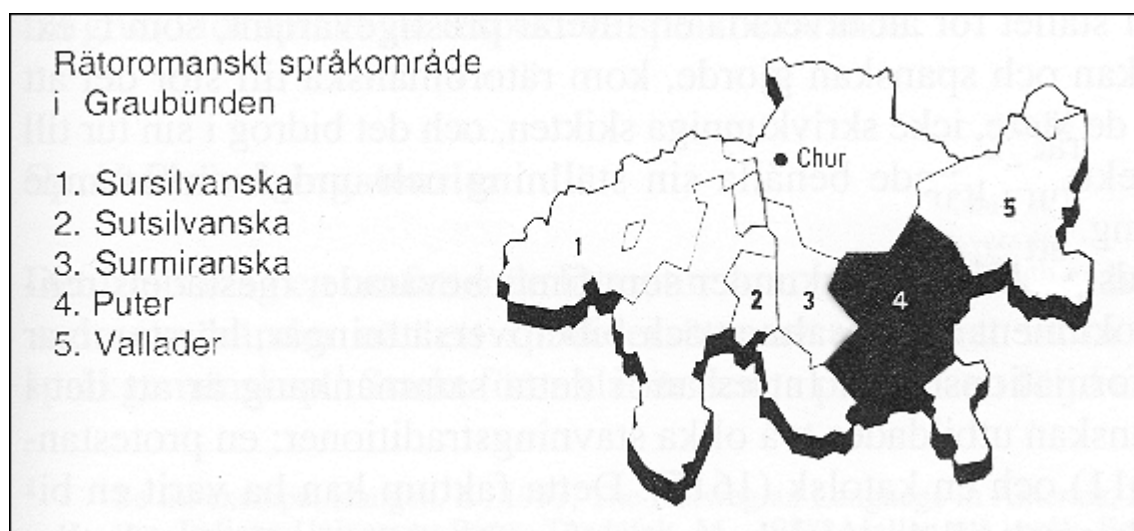
prepositionssystemet för angivande av riktning och befintlighet samt den omvända ordföljden i satser som inleds av annan satsdel än subjekt och predikat.

Rätoromanerna i Graubünden och Italien.

Källa: Spescha, A., 1989, *Grammatica sursilvana*, Chur.

Som framgår av kartan ovan brukar man indela rätoromanska i tre huvudgrupper: schweizisk rätoromanska, dolomitiska och friuliska. Den schweiziska rätoromanskan, som vi intresserar oss för här, indelas i fem dialekter: sursilvanska, sutsilvanska, surmiranska, puter och vallader (se kartan nedan).

Källa: *Romansch. Facts & Figures*, 1996, Lia Rumantscha, Chur.

Varifrån kommer rätoromanska och hur länge har det funnits?

När romarna år 15 f. Kr. under ledning av Tiberius och Drusus erövrade de centrala och östra

delarna av nuvarande Schweiz samt norra Tyrolen ville de grundlägga en provins som kunde skydda romerska territorier från fiender norr om Alperna. Denna provins fick namnet Raetia efter de inhemska stammar som då befolkade området. I och med att Rätien blev romersk provins kallades de rätiska männen in i hären och detta i förening med att handel började bedrivas ledde till att det blev nödvändigt för räterna att lära sig erövrarnas språk, ett slags folkligt latin. Romaniseringen var som på så många andra platser i Europa ytterst framgångsrik. Då frankerna på 500-talet trängde in i området och påbörjade germaniseringen, var romaniseringen helt dominerande både kulturellt, religiöst och språkligt. Även om de frankiska herrarna gick med på ett stort mått av självstyre fick det konsekvenser för språket då Karl den store under tidigt 800-tal gjorde Rätien till frankiskt hertigdöme med säte i Chur. Eftersom den styrande klassen därefter hämtades från frankiskt område blev följaktligen maktens språk frankiska. Helt avgörande blev den väldiga branden 1464 då stora delar av Chur lades i ruiner, vilket medförde en snabb förtyskning av stadsbefolkningen eftersom avsevärda skaror av tysktalande hantverkare måste anlitas vid återuppbyggnadsarbetet^[5]. Det rätoromanska samhället förlorade därigenom ett naturligt centrum för sitt språk och sin kultur. I stället för att utveckla en litterär prestigevariant, som t.ex. italienskan och spanskan gjorde, kom rätoromanska till stor del att talas av de lägre, icke skrivkunniga skikten. Detta bidrog i sin tur till att dialekterna kunde behålla sin ställning och undgå omfattande normering.

De äldsta skriftliga urkunder som finns bevarade, mestadels religiösa dokument som psalmer och bibelöversättningar, härstammar från reformationstiden. Intressant i detta sammanhang är att det i sursilvanskan utbildades två olika stavningstraditioner: en protestantisk (1611) och en katolsk (1615). Detta faktum kan ha varit en bidragande orsak till de svårigheter som funnits att enas om ett enhetligt standardspråk. Idag är de sursilvansktalande huvudsakligen katoliker medan de puter- och valladertalande är protestanter. Man kan även notera att det var först vid 1800-talets mitt som de olika dialekterna började användas i litterära sammanhang och ett centrum för rätoromansk kultur och språk skapades 1919 med Lia rumantscha.

Många försök har gjorts att åstadkomma ett gemensamt skriftspråk för de fem schweiziska rätoromanska dialekterna. Sedan 1985 används ett sådant kompromisspråk medförhållandevis stor framgång, och man har kunnat notera en tjugofaldig ökning av rätoromanska texter på rumantsch grischun, som detta språk kallas. Själva sammanjämkningen bygger på majoritetsprincipen, vilket innebär att de två största dialekterna, som också är varandras geografiska motsatser, sursilvanska i väster och vallader i öster samt surmiranska som talas mittemellan, tjänar som utgångspunkt vid bildandet av varje nytt ord. Det bör påpekas att detta kompromisspråk inte ska ses som ett försök att tränga ut eller minska användningen av de fem redan kodifierade dialekterna, utan i stället kan betraktas som ett försök att finna ett gångbart språk i administrativa och nationella sammanhang.

Som framgår av denna korta sammanfattning kan man ana flera faktorer som under årens lopp bidragit till rätoromanskans i dagsläget tämligen obetydliga ställning. Kärnfrågan är naturligtvis om denna kräftgång kommer att fortsätta eller om folkomröstningsresultatet med upphöjandet av rätoromanskan till tjänstespråk kan leda till en förändring i positiv riktning? Om vi ska försöka att göra en rimlig bedömning av rätoromanskans framtid är det på sin plats att vidga vårt perspektiv och redovisa de olika inverkanse krafter som anses ligga till grund för språkbyte respektive språkbevarande.

Språkförändringsteorier

Det finns idag en omfattande litteratur som relativt utförligt beskriver vad som händer när ett språk ersätts av ett annat inom en viss språkgemenskap^[6]. Starkt förenklat är denna process en följd av att det inte sker någon vidareföring av ett språk från en generation till en annan, och att denna utveckling sker stegvis. Man brukar urskilja tre orsaker till att ett språk eller en språkvariant försvinner. Den första är utslockning, vilket innebär att de som talar språket dör. Den andra är språkbyte som karakteriseras av att de som talar språket övergår till att tala ett annat redan existerande språk. Den tredje, som kallas språkmetamorfos och som är den vanligaste språkhistoriska utvecklingen, innebär att ett språk förändras gradvis av olika orsaker: till exempel kan in- och utflyttningar leda till förändringar i språkbruket. Vad gäller rätoromanskan, kan man nog i dagsläget med dess ungefär 40.000 språkbrukare utesluta utslockning. Att det skulle bli fråga om

språkmetamorfos är inte heller troligt, eftersom normal språkhistorisk utveckling knappast skulle ha föranlett myndigheterna att anordna en folkomröstning. Av dessa tre orsaker är det alltså den andra, språkbyte, som ligger närmast till hands för att beskriva vad som håller på att hända med rätoromanskan ur ett språkförändringsperspektiv. Att det är fråga om språkbyte bottnar i att denna process ofta äger rum där det råder obalans mellan olika befolkningsgrupper (här: fransk-, italiensk-, rätoromansk- och tysktalande) och där språkvalet sker på grundval av den sociala och samhällseliga utvecklingen: språkbrukarna väljer språk efter de krav som deras dagliga liv ställer. Den bakomliggande tanken med att låta rätoromanska bli tjänstespråk är naturligtvis att göra det mer användbart och på så vis öka de rätoromansktalandes motivation att bruka sitt modersmål även utanför familjen och skolan.

Kommer detta att räcka för att förhindra ett språkbyte från rätoromanska till ett av de andra språken, företrädesvis tyska? För att kunna bilda oss en uppfattning om denna process, och därmed också i förlängningen om folkomröstningsresultatets betydelse för rätoromanskans framtid, kommer vi att gå igenom de faktorer som Hyltenstam & Stroud[7] anger som avgörande för språkbyte och språkbevarande. Eftersom en del av dessa faktorer går in i varandra har vissa av dem behandlats i ett och samma stycke utan att det särskilt anges. Det finns naturligtvis andra metoder för att studera språkbyte[8], men en uppenbar fördel med att välja Hyltenstam & Strouds är att den liksom detta föredrag, i motsats till exempelvis deltagande observation eller enkät- och intervjuundersökningar, bygger på redan tillgänglig information i tryckt form.

Spåkbyte eller språkbevarande?

Hyltenstam & Stroud delar in de språkpåverkande faktorerna i tre nivåer: på samhällsnivå behandlas de politiska, ekonomiska, kulturella och utbildningsmässiga förhållanden som karakteriserar det majoritetssamhälle som minoriteten lever i. Faktorerna gäller alltså relationen mellan majoritet och minoritet. På grupp-nivå diskuteras de typiska kännetecknen som gäller för minoriteten. På individnivå avhandlas slutligen de faktorer som har med familj och närmiljö att göra. Man bör hålla i minnet, vilket också Hyltenstam & Stroud påpekar, att valet av faktorer gjorts mot bakgrund av de förhållanden som gäller för västliga industrinationer.

Faktorer på samhällsnivå: minoriteten i storsamhället

Den rätoromanska befolkningen har historiskt sett haft goda möjligheter till självbestämmande. Det nuvarande schweiziska statskicket präglas, som vi redan nämnt, av direktdemokrati och decentralisering, och detta har medgivit de olika kantonerna ett stort mått av självstyre. Varje kanton har alltså egen författning och eget parlament, som stiftar egna lagar om bl.a. skatter, hälso- och sjukvård, socialtjänst och utbildningsväsende. Varje kanton har dessutom rätt att bestämma vilket eller vilka som ska vara dess officiella språk; rätoromanska har sedan 1938 status av nationellt språk i Schweiz och officiellt i Graubünden. Trots att rätoromanerna på det nationella planet utgör en minoritet, kan man knappast hävda att den politiska och legala makten vad gäller rätoromanska intressen ligger hos majoriteten. Det kan vara värt att nämna att språket endast talas i halva Graubünden och att bara två av dialekterna, sursilvanska och vallader, är majoritetsspråk och detta endast i vissa byar och mindre städer. När rätoromanska i och med folkomröstningen blev upphöjt till tjänstespråk ska det ses mot bakgrund av att myndigheterna ville främja användningen av ett minoritetsspråk och hejda ett förestående språkbyte.

Vad beträffar de schweiziska myndigheternas hållning till rätoromanskan kan man konstatera att den har skiftat under tidernas lopp. Från en assimilationspolitik i mitten av 1800-talet, då många från centralt håll förespråkade en genomgripande förtyskning eftersom rätoromanska sågs som ett hinder för utveckling och tillväxt, till en pluralistisk inställning med omfattande lagstadgade rättigheter och ekonomiskt stöd för framställning av t.ex. läromedel. Även om beslutanderätten i språkfrågor alltid har legat på ett lokalt plan, står det klart att assimilationssträvandena under 1800-talet, då tyskan på allvar slog igenom som undervisningsspråk, ledde till att tvåspråkigheten blev allmänt förekommande och att enspråkigt rätoromanska byar i princip försvann. Situationen idag är att alla rätoromaner talar tyska eller i vissa fall italienska helt flytande och utan brytning.

När det gäller de ekonomiska faktorerna kan man konstatera att det i språkbyttessituationer i allmänhet råder en obalans i ekonomisk standard mellan minoritet och majoritet. Typiskt för minoritetens område i förhållande till majoritetens är ofta en lägre grad av industrialisering och urbanisering samt en lägre BNP per capita [9]. De traditionellt rätoromanska näringarna som jord- och skogsbruk intar t.ex. en långt viktigare plats i Graubünden än i övriga Schweiz. Men eftersom jord- och skogsbruk intar en allt obetydligare ekonomisk roll, tvingas många rätoromaner söka sig utanför dessa sektorer och inte så sällan innebär detta att de flyttar till en annan kanton där de språkligt måste använda sig av majoritetsspråket som då oftast är tyska. Till detta ska läggas att turistnäringen, som är Graubündens främsta inkomstkälla, bidrar till ett ständigt inflöde av majoritetstalande, vilket gör att de tvåspråkiga rätoromanerna lätt anpassar sig på bekostnad av sitt modersmål.

En berättigad fråga i detta sammanhang är hur det specifikt rätoromanska klarar sig i den ständiga kontakten med majoritetskulturen. Man kan slå fast att situationen ser ljusast ut i Graubünden där rätoromanerna hittills har lyckats att bevara mycket av sin kulturella egenart, t.ex. i form av en närmast medelhavslik byggnadsstil som tydligt skiljer sig från de tysktalandes. Vidare har vidmakthållandet av byfesttraditioner i anslutning till familjehändelser i kombination med en rikhaltig folkdiktning haft betydelse för den etniska identiteten.

Den sista faktorn på samhälls nivå gäller utbildning. Som vi redan nämnt vilar den schweiziska språkpolitiken på den s.k. territorialprincipen, dvs. att de olika kantonerna i huvudsak är enspråkiga. Det innebär att franskspråkiga föräldrar måste skicka sina barn i tyskspråkig skola om de bor i tyskspråkiga Zürich. Denna bestämmelse kan verka märklig, men har alltså att göra med en strävan att bevara ett visst områdes språkliga identitet. Det enda undantaget från den allmänna regeln att undervisning ska ges på det språk som talas av majoriteten i kantonen är rätoromanska, och det beror på att denna inte anses vara tillräckligt utbredd för att täcka invånarnas kommunikationsbehov på ett nationellt plan. Upphöjandet av rätoromanska till tjänstespråk innebär i detta avseende en positiv förändring i majoritetens sätt att se på minoritetsspråket, men rent praktiskt kan man ifrågasätta dess betydelse, eftersom myndighetspersonerna å sin sida inte heller i framtiden kommer att behöva behärska rätoromanska. Skolspråkssituationen i Graubünden är alltså den att kommunerna själva får bestämma vilket eller vilka språk som undervisningen ska ske på upp t.o.m. sjätte klass. I takt med att andraspråket införs, minskar undervisningen på förstaspråket tills eleverna når gymnasienivå där rätoromanska endast undervisas en eller två veckotimmar. I praktiken gäller emellertid detta låga timantal alla klasser redan från årskurs sju. För att de rätoromanska läromedlen kvalitetsmässigt ska kunna mäta sig med de tyska utgår särskilda bidrag till de rätoromanska eleverna. Om man undantar renodlade språkstudier och en grundskolläroinriktad utbildning i Chur, finns det i princip inte någon rätoromansk, akademisk utbildning, och sammantaget måste man nog konstatera att utbildningsformerna för rätoromaner inte på ett övertygande sätt medverkar till ett språkbevarande.

Faktorer på gruppnivå: minoritetens interna förhållanden

Man vet att ett stort antal minoritetstalande som bor relativt nära varandra på ett avgränsat område med en balanserad åldersfördelning är faktorer som gynnar ett språkbevarande. Detta har historiskt sett haft betydelse för rätoromanerna som t. ex. vid de germanska invasionerna kunde dra sig tillbaka upp i bergen och på så vis bevara sitt språk och sin kultur. Även om rätoromanerna ännu idag har sitt kärnområde i Graubünden, har samhällsutvecklingen lett till att andelen rätoromaner i kantonen minskat från 40 till 20 procent sedan 1880, vilket omräknat i reella tal dock inte inneburit en minskning: antalet talare ligger kvar på omkring 40.000. Man kan även konstatera att det rätoromansktalande området i Graubünden inte längre är sammanhängande utan i princip koncentrerats till en västlig och en östlig zon, vilket omintetgör möjligheterna att dra nytta av de fördelar som finns med ett kärnområde. Just den geografiska utbredningen i förening med besvärlig terräng har med all sannolikhet bidragit till den dialektuppsplittring som präglar rätoromanskan, och precis som vissa skandinaver väljer att tala engelska med varandra i stället för att använda sina modersmål, går en del rätoromaner över till tyska om de inte talar samma dialekt. Denna benägenhet, även om den har minskat i takt med radioutsändningar och skolutbildning, försvårar naturligtvis språkbevarandet, eftersom talarna i vissa fall upplever det lättare att kommunicera på

majoritetsspråket.

Minoritetsspråkets grad av standardisering påverkar också språkbevarandet. Som vi nämnt tidigare finns sedan 1985 ett gemensamt skriftspråk för de rätoromanska dialekterna och på sikt borde detta kunna fungera som en enande symbol för rätoromanerna. Men även om det har bidragit till en ökning av rätoromanska texter, kan man ställa sig frågan vad denna variant kommer att betyda för den rätoromanska identiteten: kommer t.ex. poesi och skönlitteratur att inom överskådlig tid skrivas på detta kompromisspråk?

Graden av tvåspråkighet och andelen tvåspråkiga talare inom minoriteten måste också betraktas som en faktor i språkbytesprocessen av den enkla anledningen att tvåspråkigheten fungerar som en brygga mellan enspråkighet i minoritetsspråket och enspråkighet i majoritetsspråket. Som vi kunde konstatera tidigare försvann en stor del enspråkigt rätoromanska byar redan under 1800-talet, och tvåspråkighet har sedan dess varit allmänt förekommande. Vi kan också konstatera att under hela denna tvåspråkighetstid har andelen rätoromansktalande procentuellt sjunkit dramatiskt, vilket beror på omfattande tysk inflyttning. Denna tendens kan svårligen bidra till ett språkbevarande på sikt.

När det gäller rätoromanernas sammanhållning som grupp kan man peka på två faktorer som har varit -- men knappast längre är -- till nackdel för samhörighetskänslan. Den ena är att de sursilvansktalande är katoliker, medan de puter- och valladertalande är protestanter. Detta har historiskt sett försvårat språknormeringen, men spelar idag en obetydlig roll. Den andra är dialektuppsplittringen som alltså ibland medfört att majoritetsspråket valts när rätoromaner med olika dialekter talat med varandra. Som vi varit inne på tidigare har de traditionellt rätoromanska näringarna som boskapsskötsel och skogsbruk minskat i betydelse jämfört med turistnäringen, och denna utveckling påskyndar med stor sannolikhet ett språkbyte.

Ett minoritetsspråks interna organisation är naturligtvis betydelsefullt för språkbevarandet, inte minst eftersom en sådan kan formulera gemensamma mål, utveckla egna institutioner och representera minoritetens intressen gentemot majoritetssamhället. Det kan gälla egna kyrkor, skolor, radio- och tevestationer, men också rent språkvårdande sammanslutningar. I och med skapandet av Lia Rumantscha 1919, vars huvudsakliga uppgift är att fungera som en paraplyorganisation för samtliga rätoromanska dialekter i Schweiz, finns en organisation som tillvaratar rätoromanska intressen, bl.a. genom utgivning av skönlitteratur, poesi, läromedel och facklitteratur som t.ex. ordböcker och grammatikor.

De två sista faktorerna på gruppnivå gäller medier och kulturyttringar på minoritetsspråket. Dessa områden är inte oproblematiska eftersom minoritetsspråksmedier alltid måste konkurrera med majoritetsspråkets som genomgående har större resurser att förfoga över och därmed kan göra kvantitativt fler och ofta också kvalitativt bättre produkter. Dialektala skillnader inom minoritetsspråket, som alltså föreligger i rätoromanskans fall, försvårar naturligtvis situationen, eftersom de ekonomiska förutsättningarna då blir ännu sämre. Den största och äldsta tidning som utkommer regelbundet har länge varit sursilvanskspråkiga *Gasetta romontscha*, tätt följd av valladerspråkiga *Fögl Ladin*, men sedan 1996 har ett antal rätoromanskspråkiga tidningar, däribland de två nyssnämnda, slagit sig samman under namnet *La Quotidiana*. Detta samarbete har inneburit avsevärda fördelar såväl språkligt som ekonomiskt, och rätoromanerna kan nu dagligen läsa en tidning där alla dialekterna, inklusive kompromisspråket rumantsch grischun, används sida vid sida, vilket är mycket ovanligt för ett minoritetsspråk. Detta innebär också att rätoromanerna inte längre är tvingade att förlita sig på tyskspråkiga tidningar för att hålla sig underrättade på nationell, regional och kantonal nivå. I Chur producerar och sänder man radio på rätoromanska i skiftande ämnen. Barn-, ungdoms-, utbildnings-, lantbruks-, kultur- och underhållningsprogram hör till de stående programpunkterna. Detta har medfört att de tre andra språkgrupperna i Schweiz har intresserat sig och blivit mer medvetna om rätoromansk kultur i vidaste förstånd. Den internationella schweiziska radion gör dessutom program för rätoromaner i utlandet. När det gäller övriga kulturyttringar kan man idag framhålla en ganska aktiv amatörteater samt ett livligt musikliv. I ett något större tidsperspektiv står det klart att den rätoromanska folkdiktningen haft stor betydelse för den etniska identiteten.

Faktorer på individnivå: familjen och närmiljön

Till syvende og sidst är minoritetsspråkets utveckling beroende av de val som den enskilde språkbrukaren gör i det dagliga livet. Är det så att hon väljer majoritetsspråket kommer ett språkbyte att ske, väljer hon minoritetsspråket kan detta bevaras. Det mest genomgripande valet äger rum när föräldrarna väljer majoritetsspråket i samband med barnuppfostran, eftersom själva kärnan i språkbytet ligger i att inte föra minoritetsspråket vidare till nästa generation. Men som vi har sett påverkas individens val av faktorer på samhälls- och gruppnivå, och det beror på att dessa förhållanden avgör hur språkbrukaren själv bedömer och värderar de två språk och kulturer som står i kontakt med varandra. Utgångspunkten för att beskriva hur språkvalet går till är alltså att studera de val som varje individ gör i olika situationer. Det är i dessa sammanhang vanligt att använda sig av begreppen *domän*, som vi redan nämnt och som kan översättas med samtalssituation, och *diglossi*, som i sin tur innebär ett slags tvåspråkighet. Kännetecknande för denna tvåspråkighet är att valet mellan språken normalt inte ställer till problem: det ena språket, vanligen majoritetsspråket, används i offentliga och mer formella domäner, medan det andra, minoritetsspråket, används i mer informella domäner som t.ex. inom familjen och i närmiljön.

När det gäller rätoromanska får man nog säga att kunskaperna på denna punkt är ganska begränsade, vilket förstås innebär att det är svårt att redogöra för hur just språkvalet sker inom de olika domänerna. I de regelbundna folkräkningar som utförts i Schweiz sedan mitten av 1800-talet har en del upplysningar inhämtats om invånarnas språkliga tillhörighet. I 1990 års folkräkning ställdes bl.a. frågan om vilket språk som invånarna tänkte på och behärskade bäst. Ungefär 0,6 % eller 39.632 svarade då rätoromanska. Ytterligare en fråga ställdes och den gällde vilket eller vilka språk som behärskades bäst och/eller talades mest i hemmet, i skolan eller på arbetet. Hela 1,0 % eller 66.356 personer uppgav i detta fall rätoromanska, vilket ger en något förändrad bild av situationen.

Även om folkräkningsresultat ger värdefulla upplysningar om språkbruket, i synnerhet ur ett historiskt perspektiv, måste man ändå konstatera att det är fråga om ett ganska trubbigt instrument för att skaffa en uppfattning om de enskilda individernas språkval i olika domäner: inga slutsatser kan t.ex. dras om talarens ålder eller kön. Inte minst det förstnämnda kan spela stor roll för att kunna avgöra hur språkbytesprocessen ser ut. Är det så att den yngre generationen tenderar att välja majoritetsspråket i allt fler domäner, kan man med stor säkerhet anta att ett språkbyte pågår. I detta sammanhang kan det också erinras om den betydelse som den språkliga socialisationen, dvs. de kulturella normer, kunskaper och värderingar som råder i omgivningen under ett barns uppväxt, har för språkbevarandeprocessen. I många fall bevaras minoritetsspråket längst i de mer privata domänerna och även om språkbytet är så långt gånget att t.ex. familjedomänen öppnats för majoritetsspråket, kan starkt etniskt medvetna föräldrar i viss mån bromsa detta genom att enbart använda minoritetsspråket inom familjen. Vad beträffar rätoromanskan är det svårt att säga något bestämt, eftersom precisa upplysningar saknas på de punkter som gäller språkbytes- och språkbevarande faktorer på individnivå. Om man utgår från att det ändå till sist är den enskilde språkbrukaren som avgör huruvida ett språkbyte ska ske, kan man också på grundval av rent statistiska uppgifter om antalet rätoromansktalande individer, finna belägg för att ett språkbevarande knappast är troligt på lång sikt, eftersom folkräkningarna sedan länge bekräftar en stadigt minskande språkgemenskap i förhållande till den tyskspråkiga majoriteten.

Kan man folkomrösta om ett språks framtid? -- Och hur kommer det att gå för rätoromanskan i framtiden?

När det gäller folkomröstningen står det klart att denna inneburit en förbättring för rätoromanskans vidkommande. Lagändringen i den schweiziska konstitutionen innebär helt konkret att lagar, lagförslag och andra viktiga handlingar på förbunds nivå ska publiceras på rätoromanska jämte tyska, franska och italienska. Vidare ska det vara möjligt för rätoromaner att vända sig till myndigheterna på sitt modersmål. Denna rättighet gäller alltså numera också på förbunds nivå. Det är emellertid tveksamt om dessa förändringar kommer att få så stor betydelse för rätoromanskans framtid som de initiativtagande myndigheterna avsett. Som vi har sett i vår genomgång av språkbevarande och språkpåverkande faktorer på olika nivåer krävs det troligen mycket mer för att påverka språkbruket. Det står nämligen klart att rätoromanskan gått tillbaka under de senaste åren och i en informationsfolder inför folkomröstningen kunde man läsa just detta : *In Graubünden ist das*

Rätoromanische in den letzten Jahren dramatisch zurückgegangen. Förklaringen till att folkomröstningen äger rum nu är alltså att myndigheterna vill hejda språkbytesprocessen med hjälp av lagstiftning och information. Kathryn Stern på schweiziska ambassaden i Stockholm är positiv till sättet att agera och tror att man kommer att uppnå det resultat man hoppas på [10]. Men om man gör en jämförelse med liknande fall i språkhistorien, talar tyvärr mycket för att det kan vara för sent att rädda ett språk först när man upptäcker att det är i farozonen. Har en språkbytesprocess inletts är det med andra ord inte förändringar med hjälp av språkplanering utan snarare samhällsförändringar som kan garantera språkets fortlevnad. Även om språkbytesprocessen inte är oåterkallelig, blir rätoromanskans framtidsutsikter sedda ur denna synvinkel ändå ganska osäkra, eftersom folkomröstningen inte medför några omfattande samhällsförändringar vare sig ekonomiskt eller utbildningsmässigt: myndigheterna kommer inte heller i framtiden att behöva kunna rätoromanska, medan rätoromanerna nödvändigtvis måste behärska ytterligare ett språk. En rimlig bedömning av folkomröstningens konsekvenser ger vid handen att det definitiva språkbytet från rätoromanska till tyska troligen fördröjs något, men det är knappast sannolikt att den stannar upp eller går i motsatt riktning.

Den utlovade kvalificerade gissningen angående rätoromanskans framtid tenderar därför att bli ganska oviss. Utan tvekan finns det ljuspunkter och ur språkplanerarens synvinkel kan rätoromanska betraktas som ett språk på frammarsch: upphöjandet till tjänstespråk, en framgångsrik sammanjämkning av de olika dialekterna till ett gemensamt skriftspråk, etnisk medvetenhet hos språkbrukarna etc. I realiteten får man nog ändå -- trots folkomröstningens symbolvärde-- vara på det klara med att myndigheternas förhoppningar och insatser hittills knappast är tillräckliga för att garantera ett språkbevarande. Rätoromanskans framtid, och det får bli slutord, ligger snarare i att den sociala och samhälleliga utvecklingen kan förmå rätoromanerna att finna det värt att välja sitt modersmål i de situationer där tyskan i och för sig skulle duga.

© [Mathias Pålsson](#)

---

[1] En seminarieuppsats med titeln *Kan man folkomrösta om ett språks framtid? Rätoromanskans ställning i Schweiz med anledning av folkomröstningen den 10 mars 1996* författad av mig själv, Bo Stenqvist och Jenny Sandahl lades fram våren 1996 vid institutionen för nordiska språk i Lund. Denna humanistföreläsning, som docent Ingmar Söhrman vänligen läst och kommenterat ett första utkast av, är dock helt nyskriven, vilket tydligt framgår vid en jämförelse med seminarieuppsatsen såväl beträffande innehåll som form.

[2] *Volkabstimmung vom 10. März 1996 -Erläuterungen des Bundesrates.*

[3] Rossillon, Philippe (red.), 1996, *Atlas de la langue française*, Paris, Bordas.

[4] Med domän avses vanligen en typ av samtalssituation som delar vissa egenskaper, t.ex. familjen, skolan, kyrkan etc.

[5] Söhrman, I., 1998, "Romansch", i Price, G., *Encyclopedia of the Languages of Europe*, Oxford, Blackwell.

[6] Se till exempel Haugen, E., 1953, *The Norwegian Language in America*, Bloomington, Indiana University Press; Tandefelt, M., 1988, *Mellan två språk. En fallstudie om språkbevarande och språkbyte i Finland*, Almqvist & Wiksell, Stockholm; Hyltenstam, K. & Stroud, C., 1991, *Språkbyte och språkbevarande. Om samiskan och andra minoritetsspråk*, Lund, Studentlitteratur; Aitchinson, J., 1991, *Language change: progress or decay*, Cambridge, Cambridge University Press; 1994, *Le plurilinguisme européen. Théories et pratiques en politique linguistique*, Paris. En utförligare bibliografi kan på begäran erhållas av artikelförfattaren.

[7] Hyltenstam, K. & Stroud, C., 1991, *Språkbyte och språkbevarande. Om samiskan och andra minoritetsspråk*, Lund, Studentlitteratur

[8] Se till exempel Fasold, R., 1984, *The Sociolinguistics of Society*, Oxford, Blackwell.

[9] Se Allardt, E., 1979, *Implications of the Ethnic Revival in Modern Industrialized Society*, Helsingfors, Societas Scientiarum Fennica.

[10] Samtal med Kathryn Stern den 6 juli 1999.

Vad kan vi när vi kan ett språk?

Om inläringen av franskans frågekonstruktioner

Av Eva Larsson Ringqvist, professor i franska

[Länk till presentation av Eva Larsson Ringqvist](#)

-
- [Inledning](#)
  - [Likheter och olikheter mellan franska och svenska frågekonstruktioner](#)
  - [Svenskans omvända ordföljd och franskans "inversion"](#)
  - [Den kommunikativa situationens betydelse](#)
  - [Franskans frågekonstruktioner ur ett svenskt inläroarsperspektiv](#)
  - [Några slutsatser](#)
-

Inledning

Vilka färdigheter och kunskaper är det vi förvärvat när vi kan ett språk? Hur förvärvar vi dessa färdigheter och kunskaper? Sker processen på samma sätt vid inlärandet av modersmålet i barndomen och vid inlärandet av ett främmande språk senare i livet? Denna typ av frågor är centrala inom den del av språkforskningen som brukar kallas ackvisitionsforskning och som sysslar med själva språktillägnet. Några entydiga svar på frågorna finns ännu inte, men i synnerhet de senare decenniernas forskning har lyft fram intressanta data, bland annat beträffande relationen mellan inläringen av modersmålet och inläringen av ett andraspråk senare i barndomen eller i vuxen ålder.

I det följande skall vi glimtvis belysa dessa frågeställningar med exempel från en undersökning som rör franskans frågekonstruktioner ur ett kontrastivt perspektiv och svenska studenters inläring av dessa frågekonstruktioner.

Likheter och olikheter mellan franska och svenska frågekonstruktioner

En yttlig jämförelse skulle kunna visa på att franskan och svenskan använder ungefärligen samma grammatiska medel vid konstruktionen av en direkt fråga. I de båda följande frågeparen signaleras frågebetydelsen av den omvända ordföljden:

- 1 Viendra-t-il demain?
- 2 Kommer han i morgon?

I dessa båda fall rör det sig om så kallade totalfrågor (eller ja/nej-frågor), där den som ställer frågan vill ha ett visst sakförhållande bekräftat. I partiella frågor tas vissa delar av sakförhållandet för givna och den information som efterfrågas gäller endast någon del av yttrandet. Sådana frågor innehåller ett frågeord och man kan här säga att den frågande betydelsen bärs fram av såväl frågeordet som av den omvända ordföljden. Även i sådana fall kan franskan och svenskan tyckas uppvisa stora likheter:

- 3 OÙ sont mes lunettes?
- 4 Var är mina glasögon?

Vi skall dock se att bakom denna ytliga likhet ligger stora skillnader både på det rent grammatiska planet och inom det område som brukar benämnas språkets pragmatik och

som rör restriktioner på användningen i konkreta talsituationer av konstruktioner som i och för sig är grammatiskt korrekta.

Svenskans omvända ordföljd och franskans "inversion"

Den omvända ordföljden innebär, som termen antyder, en förändring i den ordningsföljd mellan satsens beståndsdelar som kan betraktas som grundläggande och neutral.

Förändringen innebär att subjektet placeras efter den satsdel som i traditionell grammatik brukar benämnas predikatet (vi skall i det följande se att det är nödvändigt att i det här sammanhanget skilja mellan det finita verbet, dvs. den verbform som bär tempusändelserna och även, som i franskan, personändelserna, och hela verbfrasen, dvs. det finita verbet och eventuellt följande huvudverb). Subjektets placering är således central för den omvända ordföljden.

När det gäller de ord som kan fylla subjektpositionen, finns det en avgörande skillnad mellan franskan och svenskan som skall visa sig ha djupgående konsekvenser för sättet att bilda en fråga. I franskan utgörs subjektet antingen av ett så kallat klitiskt led eller av ett icke-klitiskt led. Gränsen mellan de båda grupperna är knivskarp. Till den förra gruppen hör de personliga subjektspronomen (*je, tu, il* etc.) samt pronomen *on* och *ce*; alla andra former av subjekt är icke-klitiska. Den klitiska egenskapen innebär att formen är obetonad - man kan alltså inte framhäva ett klitiskt subjektspronomen enbart genom att ge det extra tryck - och det klitiska ledet får endast skiljas från det finita verbet av andra klitiska led, såsom klitiska objektspronomen (*me, te, le* etc.) eller negationsordet *ne*.

Denna skillnad mellan klitiska och icke-klitiska subjekt har en avgörande betydelse för användningen av omvänd ordföljd som frågemarkör i franskan. Det visar sig att den placering av subjektet som vi har vid omvänd ordföljd i svenskan, dvs. att subjektet alltid placeras omedelbart efter det finita verbet, i franskan endast är möjlig med klitiska subjekt. Skillnaden framgår tydligt om vi byter ut subjektet *il/han* i exemplen 1 och 2 ovan mot ett substantiviskt ord (* anger att satsen är ogrammatisk):

5 *Viendra l'ambassadeur demain?

6 Kommer ambassadören i morgon?

Att det i exempel som 3 och 4 i själva verket är fråga om en placering av subjektet efter hela verbfrasen i franskan men efter det finita verbet i svenskan, framgår om man utbyter den enkla verbformen mot en sammansatt verbform:

7 Où sont allés vos parents?

8 Vart har era föräldrar åkt?

Exemplen 1 och 7 visar att det i franskan finns två olika former av omvänd ordföljd, i fransk grammatik ofta kallade respektive "inversion clitique" och "inversion stylistique". Av dessa båda inversionstyper är det den klitiska inversionen som uppvisar störst likheter med svenskans omvända ordföljd: subjektets placering är efter det finita verbet, den förekommer endast i huvudsatser men både i totalfrågor (som i exempel 1) och i partiella frågor som i följande exempel:

9 Où sont-elles?

I den stilistiska inversionen placeras, som vi sett, subjektet efter hela verbfrasen. Inversionstypen förekommer både i huvudsatser och i bisatser, men i direkta frågor förekommer den endast i partiella frågesatser.

Hur skall man då i franskan uttrycka innebörden i den fråga som här ovan återges i det ogrammatiska exemplet 5? Den klitiska inversionen är inte tillämplig eftersom subjektet är icke-klitiskt och den stilistiska inversionen är inte heller möjlig eftersom det rör sig om en totalfråga. För denna typ av frågesatser - totalfrågor med icke-klitiska subjekt - finns det i

franskan en tredje inversionsform, som brukar gå under benämningen komplex inversion. Komplexiteten består i att subjektet uttrycks två gånger, dels i form av det icke-klitiska ledet, dels i form av ett klitiskt subjektspronomen som är efterställt det finita verbet. Tillämpar vi denna inversionstyp på exempel 5, får vi:

10 L'ambassadeur viendra-t-il demain?

Denna inversionstyp är unik för franskan i den romanska språkkretsen. Dess uppkomst har sannolikt att göra med utvecklingen av de personliga subjektspronomen till klitiska satsled, också det en företeelse som franskan är ensam om bland de större romanska språken.

Vi har således kunnat konstatera att den omvända ordföljden är ett mera komplicerat redskap för frågeformulering i franskan än i svenskan. Den klitiska inversionen är begränsad till att användas just i frågor med klitiska subjekt. Beträffande den stilistiska inversionen kan man med rätta fråga sig om den har någon innebörd av frågemarkering. Den har en vidsträckt användning även i påståendesatser och tycks styras i hög grad av rytmiska faktorer. Denna väv av olika grammatiska restriktioner på de olika inversionstyperna, varav endast en del har berörts här, kan vara orsaken till att det i franskan finns ett stort antal alternativa sätt att bilda en fråga, som alla innebär att inversionen undviks. Att kunna uttrycka en fråga i franskan innebär, i mycket högre grad än i svenskan, att man också kan välja rätt frågekonstruktion vid rätt tillfälle. Vid sidan av det grammatiska regelsystem som vi här har skisserat, finns det ett pragmatiskt regelverk som gör vissa konstruktionstyper omöjliga i vissa sammanhang och andra konstruktionstyper omöjliga i andra.

Den kommunikativa situationens betydelse

De pragmatiska restriktioner som har betydelse för valet av frågekonstruktion i franskan har framför allt att göra med kommunikationsmediet (tal eller skrift) och med den kommunikativa situationens grad av formalitet men också med frågans placering i ett större textsammanhang. Den infödde talaren anpassar med stor fingertoppskänslighet sitt val av frågekonstruktion efter situationens krav.

Generellt kan sägas att den lediga vardagsfranskan präglas av få frågesatser med inversion och att ju mer formellt språket blir, desto fler blir inversionerna. Det finns ibland en föreställning om att det främst är den komplexa och den stilistiska inversionen som undviks, men att den klitiska inversionen skulle ha en mindre formell prägel. Detta är förmodligen korrekt vad avser den komplexa inversionen, som i stort sett endast brukas i ett vårdat skriftspråk, men då det gäller den stilistiska och den klitiska inversionen ser bilden mer nyanserad ut. Frågesatser av den typ som illustrerats i exempel 3 ovan är inte främmande i det lediga talspråket, medan en frågeformulering som den i exempel 1 skulle ge ett något uppstyltat intryck.

Undersökningar av inspelade konversationer visar att i totalfrågor är den raka ordföljden den klart dominerande, om talsituationen uppfattas som någorlunda informell. Det innebär att frågebetydelsen i stort får bäras upp av intonationen, även om naturligtvis också textsammanhanget och omvärldskunskaperna i många fall hjälper till att leda lyssnaren på rätt spår. Denna raka ordföljd är dominerande såväl vid klitiska som icke-klitiska subjekt. I stället för att använda konstruktioner som de i exempel 1 och 10, skulle man föredra att formulera frågorna på följande sätt:

11 Il viendra demain? (eller Il va venir demain?)

12 L'ambassadeur viendra demain? (eller ...va venir...)

En observation som dock kan göras när man studerar spontant talspråk är att få satser överhuvudtaget har icke-klitiska subjekt. Man tycks föredra att introducera de icke-klitiska leden i någon annan satsposition och därefter hänvisa tillbaka till dem med klitiska subjektspronomen:

13 (Nous venons de parler de la visite de l'ambassadeur.) Il viendra demain?

Ett ofta använt sätt att introducera ett sådant icke-klitiskt led är att ganska löst anknyta det till själva frågesatsen genom en så kallad dislokation:

14 Le monsieur dont je t'ai parlé, il viendra demain?

Franskan förfogar över ytterligare ett sätt att uttrycka en totalfråga utan att använda inversion. Frågan kan inledas med det formelaktiga uttrycket *Est-ce que* (som naturligtvis i sig innehåller en klitisk inversion men som numera får uppfattas som ett stelnat uttryck) följt av påståendeordföljd. Med denna konstruktion skulle frågorna i 1 och 10 i stället lyda:

15 Est-ce qu'il viendra demain?

16 Est-ce que l'ambassadeur viendra demain?

Denna frågekonstruktion används dock påfallande litet i spontant tal. Den dyker upp i fall då den kommunikativa situationen kräver extra stor tydlighet, till exempel i telefonsamtal och i samtal med icke infödda talare. I övriga fall förekommer den särskilt då frågan leder in samtalet på ett nytt ämnesområde, till exempel i en intervjusituation. Då inga sådana behov av att särskilt tydligt markera frågebetydelsen föreligger, är det den raka ordföljden med intonationsmarkering som tar överhanden.

I partiella frågor har den raka respektive den omvända ordföljden en något annorlunda status än vad som gäller i totalfrågor. Vi har redan konstaterat att frågor av den typ som illustreras i exempel 3 ovan mycket väl kan förekomma även i ledigt tal. Avgörande här tycks vara dels det inledande frågeordet (*où* kombineras ofta med denna typ av inversion), dels verbfrasens form (en enkel form av verbet *être* gynnar användningen av stilistisk inversion). Rak ordföljd efter frågeordet kan förekomma - till skillnad från i svenskan där en sådan konstruktion är helt ogrammatisk - men frågekonstruktionen som helhet bär då det informella talets prägel. Subjektet är av samma skäl oftast ett klitiskt subjektspronomen eller pronominet *ça* (kanske i analogi med det mycket frekventa *Comment ça va?*) som i följande exempel:

17 Où il est?

18 Comment ça se fait?

Est-ce que-formeln har i de partiella frågorna en annan användning än i totalfrågorna. Här tycks den kommunikativa situationens krav på klarhet och tydlighet spela en mindre roll; frågan är ju också redan markerad som fråga genom frågeordets närvaro. I stället är det valet av frågeord som är den starkaste utlösande faktorn. Vissa kombinationer av frågeord + *est-ce que* har blivit i stort sett stående uttryck i den lediga franskan: det gäller i första hand *qu'est-ce que*, men även i hög grad *où est-ce que*, *quand est-ce que* och *comment est-ce que*.

Vi har således ett slags skala från den mer formella och vårdade konstruktionen med frågeord + omvänd ordföljd, via det ledigare frågeord + *est-ce que* + rak ordföljd till det vardagliga frågeord + rak ordföljd. Även detta är dock en förenkling. Mot det mera vårdade *Que fait-il?* svarar det ledigare *Qu'est-ce qu'il fait?* men aldrig **Qu'il fait?*. Ett vårdat *Où est-il?* motsvaras av ett ledigt *Où il est?* men knappast av ett *Où est-ce qu'il est?*. Faktorer som gäller frågeordets karaktär och verbformens tyngd samverkar här på ett komplicerat sätt.

Franskans frågekonstruktioner ur ett svenskt inlärarperspektiv

Den som med svenskan som utgångspunkt skall lära sig att bemästra de franska frågekonstruktionerna måste helt uppenbart tillägna sig såväl grammatiska som pragmatiska kunskaper och färdigheter (utöver de uttalsmässiga, till exempel beträffande

intonationsmönster, som vi här inte alls behandlat).

En nödvändig förutsättning för en korrekt grammatisk behandling av frågekonstruktionerna är insikten om skillnaden mellan klitiska och icke-klitiska subjekt i franskan. Det finns en uppenbar risk att de studerande även på en ganska avancerad nivå fortsätter att behandla de franska klitiska subjektspronomen på samma sätt som svenska personliga pronomen i subjektställning och därmed inte heller ser skillnaden gentemot andra typer av subjekt, till exempel subjektsnominalfraser. En sådan felaktig analys av målspråket ger sig till känna genom att de klitiska subjektspronomen tillåts skiljas från det finita verbet i fall som det följande (hämtat från ett test rörande verbplaceringar i franskan):

19 *On a constaté qu'on sans doute va avoir un déficit

I frågeformuleringssammanhang får den parallella behandlingen av franska klitiska subjektspronomen och svenska subjektspronomen till följd att inläraren riskerar att överföra den klitiska inversionstypen till frågor där subjektet är icke-klitiskt eller kanske snarare att överföra den svenska omvända ordföljden till franskan och låta den verka generellt utan hänsyn till subjektets karaktär. I testsituationer där den fråga som skall formuleras inte är av det mest banala slaget utan har en viss syntaktisk komplexitet och en mindre alldaglig vokabulär, dyker felaktiga frågekonstruktioner av följande typ upp även hos avancerade studenter:

20 *Comment peut l'ancien régime encore séduire une partie de l'électorat russe?

En annan svårighet av grammatiskt slag rör restriktionerna på den stilistiska inversionstypen. Som vi nämnt ovan finns det en rytmfaktor som spelar roll för dess tillämpbarhet och denna rytmfaktors grammatiska motsvarighet kan uttryckas som ett förbud mot efterställda verbbestämningar. Med andra ord får det inte efter verbfrasen följa såväl ett efterställt subjekt som till exempel ett direkt objekt eller en predikatsfyllnad. Att även dessa restriktioner kan vara svåra att tillägna sig, visar förekomsten av felaktiga konstruktioner av följande slag:

21 *Dans quel livre a décrit Nietzsche sa doctrine du surhomme?

Utöver de grammatiska svårigheterna finns så de som rör de olika frågekonstruktionernas användbarhet i olika kommunikativa situationer. Undersökningar visar att de olika frågekonstruktionernas relativa frekvens skiljer sig avsevärt mellan svenska inlärare och infödda talare. En förväntad sådan skillnad är en överanvändning av *est-ce que*-konstruktioner i totalfrågor. Det faktum att en sådan överanvändning konstaterats även hos inlärare av franska med annan modersmålsbakgrund än svenska, skulle kunna tyda på att valet av frågekonstruktion här är följden av en kommunikativ strategi. *Est-ce que*-konstruktionen har fördelen att initialt signalera frågan, ge viss tid för talplanering och medge bruket av rak ordföljd.

Man kan också, åtminstone i den korpus som här refereras till (se bibliografisk hänvisning nedan), finna en viss överanvändning av rak ordföljd efter frågeordet i partiella frågor. Man kan fråga sig om anledningen till detta är en strävan till förenkling av den syntaktiska strukturen eller om det är fråga om bristande känsla för konstruktionens pragmatiska begränsningar. Eftersom inlärarna överlag inte ryggar för att använda inversion, ligger den andra förklaringen närmare till hands. Ett närmare studium visar också att denna överanvändning framför allt förekommer hos inlärare som vistats en längre tid i franskspråkigt land och som där kommit i kontakt med det vardagliga talspråket. De lediga talspråkskonstruktioner de där fångat upp använder de sedan även i något mer formella situationer, där de skulle ha undvikits av en infödd talare. Inlärarna har således ännu ej utvecklat den inföddes känsla för de olika frågekonstruktionernas stilistiska begränsningar.

Genom att en och samma inlärare ofta skiftar mellan till exempel användningar av inversioner, kännetecknande för det vårdade språket, och användning av rak ordföljd efter

frågeordet, som i stället är kännetecknande för ett mer familjärt uttrycksätt, skickar inläraren ut signaler om den stilistiska nivån som står i konflikt med varandra. Flera andraspråksforskare har visat att just i fråga om de pragmatiska restriktionerna har andraspråksinläraren ofta svårt att helt nå upp till den inföddes språkliga kompetens.

Några slutsatser

Den väg som andraspråksinläraren tillryggalägger på vägen mot en mer eller mindre fullständig behärskning av andraspråket har beskrivits på helt olika sätt av olika språkvetenskapliga skolor. Några har grundat sina teorier på observerade likheter i inlärningsgången mellan inlärare med olika modersmål och har hävdade att alla inlärare, oavsett språklig bakgrund, lär sig andraspråket i samma etapper, men att de olika etapperna kan avlösa varandra i olika takt, bland annat beroende på större eller mindre likhet mellan modersmålet och andraspråket. Andra forskare har menat att utgångspunkten för andraspråksinläraren är ett överförande av modersmålets mönster till andraspråket. Den fortsatta inläringen går sedan ut på att successivt justera analysen av andraspråket med ledning av det språkmaterial som inläraren möter och, åtminstone i skolmiljö, genom medveten inläring av språkssystemet.

De resultat vi här refererat i korthet, stöder snarast den senare uppfattningen. Inlärarna tycks knappast börja på den syntaktiskt enklare nivån med enbart rak ordföljd i frågesatser för att först därefter gå över till olika former av inversion. Det verkar snarare som om inlärarna överför de principer för omvänd ordföljd som gäller i svenskan, utan åtskillnad mellan klitiska och icke-klitiska subjekt. Detta leder till ytligt sett korrekta frågekonstruktioner då det franska subjektet är ett klitiskt pronomen, men till ogrammatiska konstruktioner främst i franska totalfrågor med icke-klitiskt subjekt. Först så småningom, och tämligen sent under språkinläringen, omstrukturerar inläraren sitt franska språkssystem på ett sådant sätt att de ogrammatiska konstruktionerna sällas bort.

© [Eva Larsson Ringqvist](#)

(För en noggrannare genomgång av svenskans och franskans frågekonstruktioner och för en redogörelse av den refererade undersökningen hänvisas till:

Larsson Ringqvist, E., 1998, *L'art de formuler une question. Les constructions interrogatives dans le français des apprenants suédois*. Rapporter från Högskolan i Växjö, Humaniora, nr 3 1998.)

Åldrande änkor och ogifta kvinnor

Landsbygdskvinnors strategier inför ålderdomen runt sekelskiftet 1900

Av Ulla Rosén, universitetslektor i historia

[Länk till presentation av Ulla Rosén](#)

-
- [Herrestads härad](#)
  - [Den gifta kvinnans ålderdom](#)
  - [Den ogifta kvinnans ålderdom](#)
  - [Kön, klass och civilstånd](#)
-

En mycket omdiskuterad fråga i dagens samhälle är hur det nya pensionssystemet skall fungera. Många oroar sig för att det inte går att ange hur stor pensionen kommer att bli och känner sig osäkra inför det nya pensionssparandet med fondandelar och en nära koppling till "marknaden". Den som placerar sina pensionspengar bäst får högst pension. I alla tider har emellertid människor oroat sig för hur det ska gå när de blir gamla och på olika sätt övervägt val av strategier inför ålderdomen. Idag formas dessa strategier beroende av årsinkomst, levnadsvanor och val av pensionsfond. Vid det förra sekelskiftet 1900 var även då förfogandet över resurser av stor vikt för val av strategi, men jag vill hävda att kön och civilstånd hade en avgörande betydelse.

Sedan lång tid tillbaka var förfogandet över jord den viktigaste pensionsförsäkringen. Genom att i överlåtelsekontraktet av gården inkludera garanti för omhändertagande på äldre dar klarade bonden sin ålderdom. Om det sedan var något av barnen eller en helt utomstående som stod för omsorgen hade ingen avgörande betydelse. Av större betydelse var att detta system var på väg att urholkas eftersom en allt mindre del av befolkning var jordägare. Även den ökade geografiska rörligheten i samhället ställde till problem. Trots allt fanns det inskrivet i lagen att barn var skyldiga att ta hand om sina föräldrar. Detta var emellertid ett ansvar som vilade tyngre på döttrar än på söner, som ofta lämnade över ansvaret för sina åldrande föräldrar till sin hustru.

När avstånden mellan barn och föräldrar var för stora och när den gamle saknade såväl egendom som släktingar återstod bara att överlåta till de i regel välbeställda ledamöterna i fattigvårdsstyrelsen eller kommunalfullmäktige att avgöra huruvida understöd kunde utgå eller ej. Under 1800-talet var de samhälleliga resurserna för detta ändamål mycket begränsade trots att det var ett akut samhälleligt problem som stadigt växte. Man talade då om fattigvård vilken fram till mitten av 1800-talet också hade omfattat omsorg till fattiga åldringar. Fattigvården kom emellertid efterhand att omfatta en betydligt bredare del av befolkningen och diskussionerna om ett tydligare samhälleligt ansvar växte mot slutet av 1800-talet, vilket så småningom resulterade i den första pensionslagstiftningen från 1913 och en omorganisering av fattigvården med en separat äldreomsorg från 1919. I denna dynamiska brytningstid när de gamla normerna och föreställningarna om plikter och ett öppnande från samhället att ta ökat ansvar kan man undra: Hur påverkades strategierna för omsorg?

Pensionsreformen innebar emellertid inga revolutionerande förändringar. Ersättningsnivån var låg och dessutom diskriminerande gentemot kvinnor som tilldelades ett betydligt lägre pensionsbelopp än män. Denna orättvisa lyftes i regel inte fram i de debatter som föregick reformen, vare sig av män eller kvinnor. Motiveringen var att kvinnor inte hade lika stora

behov som män och därför behövde mindre resurser. Detta kompensades dock genom att kvinnor levde längre än män.^[1] Här framträder tydligt föreställningen om att kvinnor var annorlunda. Man brukar tala om "det andra könet".^[2]

Föreställningen om det "andra" könet grundades på att samhällets organisering, normgivning och maktstrukturer var uppbyggda efter männens förhållanden. Den manliga normen var länge förhärskande inom socialpolitiken. Detta innebar för kvinnor att deras livsvillkor sågs i relation till att de hade resp. borde ha en manlig försörjare. En konkret tillämpning av detta synsätt innebar bland annat att änkan åtnjöt störst aktning bland de ensamstående kvinnorna. En änka hade i regel även större möjligheter att kunna tilldelas understöd än andra kvinnor. Den ensamstående, ogifta kvinnan som dessutom var familjeförsörjare hade betydligt sämre, såväl anseende som livsvillkor.

I denna uppsats skall jag via ett antal kvinnoöden visa på de högst varierande villkor som änkor och ensamstående kvinnor åldrades under runt förra sekelskiftet. Jag vill även visa på de olika strategier dessa kvinnor företog inför sitt åldrande. En av de mer avgörande skillnaderna för vardagslivets organisering för dessa kvinnor var deras förfogande över materiella tillgångar, det vill säga deras klasstillhörighet. Det vanligaste sättet för kvinnor att byta klass var i allra högsta grad relaterat till förändringar i deras civilstånd. Genom giftermål kunde kvinnor avancera uppåt medan en övergång till änkestånd kunde innebära en nedåtgående rörelse. Därför skall även i denna uppsats beaktas huruvida den åldrande kvinnan var änka eller ogift. Det är således en undersökning där klass, kön och civilstånd beaktas.

Herrestads härad

De kvinnor ni kommer att möta i denna text bodde på sin ålderdom i Herrestads härad. Området ligger beläget i den sydöstra delen av Skåne strax norr om Ystad. Detta är ett område där jorden är mycket bördig och till största delen ägs av stora jordägare.^[3] Invånarna i Herrestad var mycket ojämlika beträffande fördelningen av ekonomiska resurser. I området finns ett flertal stora godscomplex varav släkten Piper på Krageholm var och fortfarande är den största enskilda ägaren. Det fanns även ett mindre antal bönder som ägde sina hemman, och det fanns ett antal arrendatorer som visserligen inte ägde jorden men som förfogade över produktionen. Dessa utgjorde dock sammantaget inte mer än en femtedel av befolkningen. Den största andelen av befolkningen var lönearbetare inom företrädesvis jordbruksnäringen eller service och hantverk. Många var på något sätt delaktig i de stora godsens verksamhet, som helt satte sin prägel på området. Även många kvinnor, såväl gifta som ogifta, bidrog till familjens försörjning resp. försörjde sig genom jordbruksarbete.^[4]

Vi skall nu få följa fyra kvinnors livsöde, som de återspeglas utifrån olika källmaterial.^[5] Kvinnorna var jämgamla och levde och verkade i samma lokalsamhälle. Vi kan utgå ifrån att de möttes av samma samhällsstrukturer och värderingar.

Den gifta kvinnans ålderdom

Hanna Jacobsdotter

Hanna Jacobsdotter föddes 1847, samma år som Sveriges första fattigvårdsförordning trädde i kraft. Hon var yngsta dotter till åbon Jacob Persson och hans hustru Gertrud Larsdotter. Föräldrarna ägde inget jordbruk utan försörjde sig genom att arbeta åt godsherren på Bergsjöholms gods och bodde i ett gatuhus, som ägdes av godset, i byn Hedeskoga. Hannas förutsättningar att tilldelas egendom av sina föräldrar var i det närmaste obefintliga. Hennes enda hopp för socialt avancemang stod till ett bra giftermål. 1878 gifte hon sig med hemmasonen Nils Olsson.

Nils Olsson var fyra år äldre än Hanna och tillhörde en annan samhällsklass. Hans föräldrar var arrendatorer av ett jordbruk i byn Folketorp värderat till 1/16 mantal. Fastigheten ägdes

av Lunds Domkyrka och taxeringsvärdet uppgick år 1880 till 14 300 kronor.. Nils föräldrar hade disponerat fastigheten sedan början av 1840-talet och i samband med giftermålet fördes ansvaret över till Nils och Hanna.

Genom giftermålet bytte Hanna klasstillhörighet. Hon avancerade från arbetarklass till självägande bonde. Därmed hade hennes försörjningsmöjligheter och trygghetshorisont avsevärt förbättrats. Som gift kvinna åtnjöt Hanna dessutom ett betydligt högre anseende än som ogift.

I sitt äktenskap med Nils Olsson gav Hanna liv åt fyra söner. Dessa bör ha utgjort ytterligare en garant för en tryggad ålderdom. När Hanna blev änka 1900 befann hon sig i ett sent skede av livet. Hon hade uppnått "pensionsåldern" och sönerna var beredda att stötta sin mor.

Ingar Olsdotter

Ingar Olsdotter föddes den 15 juli 1841 i Övraby socken. Hennes föräldrar, Ola Jönsson och Karna Nilsson, var bosatta i ett gatuhus i byn Nedraby och fadern var betecknad husman. Ingar lämnade föräldrahemmet vid 19 års ålder för att arbeta som piga. Den första arbetsplatsen var i granngården. Efter att ha tjänat som piga på ett flertal olika ställen under 14 års tid ingick Ingar giftermål med den nyblivne änklungen Lars Mårtensson i Hedeskoga. Två veckor efter giftermålet flyttade Ingar in hos sin make.

Lars Mårtensson var vid giftermålet 33 år och jämngammal med Ingar. Efter blott fem års äktenskap med Karna Mårtensdotter hade han blivit änklung. Under det första äktenskapet hade inga barn kommit till världen. Lars Mårtensson hade titeln arbetskarl, vilket innebar att han var beredd till alla slags arbetsuppgifter. Eftersom han bodde i närheten av godset Bergsjöhölm var det förmodligen åt dess godsägare han erbjöd sina tjänster. Deras bostad ingick i godsets egendom.

Ingar Olsdotter och Lars Mårtensson ingick giftermål i november 1874. Under sina år som piga hade Ingar skaffat sig ett gott rykte, vilket nu blev en tillgång då hon skulle etablera sig som husmor i en ny bygd. Prästen i Hedeskoga har i marginalen i kyrkboken skrivit in kommentaren - har goda vitsord. Genom giftermålet höjdes Ingars sociala status ytterligare. Däremot tillhörde hon fortfarande samma samhällsklass eftersom hennes make inte förfogade över några större tillgångar.

Två år efter bröllopet föddes Lars och Ingars dotter, och enda barn, Maria Vilhelmina. Förutom denna lilla kärnfamilj fanns även Lars mor och bror och ett systerbarn inom hushållet.

Hela tillvaron förändrades dock plötsligt när Lars av okänd anledning dog 1888 endast 47 år gammal. För Ingar måste detta ha inneburit att hela hennes tillvaro rasade samman. Villkoren både för den dagliga överlevnaden och den kommande ålderdomen såg plötsligt helt annorlunda ut. Planerna på en gemensam ålderdom till gagn för varandra var inte längre något att se fram emot. Dödsfallet påskyndade förmodligen också dotterns inträde på arbetsmarknaden. Blott 15 år gammal började Maria att tjäna som piga i grannsocknen Sövestad.

Efter makens död bodde Ingar kvar i gatuhuset i Hedeskoga. De möjligheter till försörjning som stod henne till buds var förmodligen jordbruksarbete i form av arbete på betfälten eller mjölkning och/eller hushållsarbete som till exempel tvättning. Det fanns ytterligare ett alternativ, som Ingar faktiskt utnyttjade. Hon hade ständigt personer inneboende hos sig, vilket bör ha gett henne en liten inkomst. Jordbruksarbete är i regel fysiskt påfrestande och Ingars kropp klarade inte av det hårda arbetet. När hon inte kunde arbeta fullt ut räckte inte inkomsterna till. 1894 betecknades hon för första gången som utfattig.

Hanna och Ingar var båda äldrande änkor i början av 1900-talet. De bodde i samma trakt men deras framtidsutsikter och möjligheter att försörja sig var i allra högsta grad olika.

Hanna tillhörde i början av 1900-talet de mest välbärgade över 60 år i Hedeskoga kommun. Enligt uppgifterna i en undersökning om inkomstförhållandena för befolkningen över 60 år, som genomfördes 1908, ägde Hanna ett jordbruk på 1/16 mantal med ett taxeringsvärde på närmare 30 000 kronor. Detta gav henne en inkomst av fastighet som uppskattades till 1 500 kronor per år. Dessutom hade hon sparade medel som gav en årlig avkastning på 125 kronor.^[6] Det var inte många män i hennes ålder som kom ens i närheten av dessa inkomster.

Ingar bodde kvar i gatuhuset. Hon var vid tiden för den ovan nämnda undersökningen 67 år. Hon betecknades som helt oförmögen att kunna arbeta och för sitt uppehälle erhöll hon ett understöd på 150 kronor om året: 80 kronor fick hon i kontanter av kommunens fattigvård medan resten utbetalades i natura.^[7] Hon dog något år senare.

Dessa två kvinnor kände förmodligen varandra, även om de inte umgicks. I Hedeskoga kommun bodde vid denna tid inte fler än drygt 500 personer. Den största skillnaden mellan Hanna och Ingar bestod i deras disponerande av egendom. Hanna förfogade över såväl kapital som fast egendom. Hon hade också en tillgång i sina fyra söner, varav två tog hand om henne och fortsatte att driva gården. Fortfarande 1945 var den ene av sönerna ägare av gården. Ingar, däremot, hade bara sin utslitna kropp kvar. Och när hon inte längre kunde använda den tvingades hon ta emot fattigunderstöd för sin försörjning.

Den ogifta kvinnans ålderdom

Elna Sandberg

Elna Sandberg föddes 1842 som dotter till smedmästaren Måns Sandberg och hans hustru Petronella Bengtsdotter. Familjen var bosatt i utkanten av byn Bjäresjö. Eftersom smedjan ständigt eldades utgjorde den en potentiell brandrisk. Därför var smedjan belägen på säkert avstånd från den övriga bybebyggelsen. Elna hade många syskon. Trots att flera dog mycket unga hade hon ändå tre bröder och tre systrar kvar i vuxen ålder.

Faderns yrke som smed fördes förmodligen vidare till sönerna som samtliga under perioder befann sig på gesällvandringar i Tyskland. I hushållet fanns också ständigt både gesäller och lärlingar. Elnas bröder blev tidigt beresta medan systrarnas aktionsradie begränsades till ett par mil och förmodligen innebar tjänst som piga.

Modern dog 1869, vilket innebar att äldsta systemen Cecilia tog över ansvaret för hushållet. När det 1874 startades båttrafik från Malmö till Nord Amerika var Cecilia en av de första resenärerna. I och med systemens uppbrott blev det Elna som fick överta systemens uppgift att vårda fadern. Två av bröderna följde efter Cecilia och 1886 åkte även den yngsta systemen Johanna. Kvar hos fadern fanns bara Elna och en bror. Vem som skulle sköta den åldrande fadern var det aldrig någon tvekan om. Brodern åkte till Danmark och utbildade sig som smed och etablerade sig så småningom i hembyn efter faderns död. För Elna hade det aldrig blivit av att bilda familj och hon bodde ihop med sin bror efter faderns död till dess att denne bildade familj. 1896 flyttade brodern medan Elna blev kvar i Bjäresjö med beteckningen inhyses.

Emellertid var det inga problem för Elna att klara sin försörjning. Hennes far hade förfogat över betydande tillgångar och hans verksamhet som smed hade varit lönande. Kopplingen till fadern var stark i det lokala samhället och hon benämndes som smeddotter i officiella handlingar. Det ekonomiska arvet efter fadern gav Elna en tryggad tillvaro. I den tidigare nämnda undersökningen från 1908 hade Elna en inkomst på 1 300 kronor.^[8] Därmed bör hon ha haft egen debetsedel och rösträtt i kommunala val.

Bengta Andersdotter

Bengta Andersdotter föddes 1835 i byn Svartskyllie i Baldringe socken. Hennes far var åbon Anders Pehrsson gift med Karna Rasmusdotter. Efter sin fars död 1871 bodde Bengta kvar med sin mor och handikappade syster. Bengta fick ta huvudansvaret för att försörja dem. Det torde dock ha funnits gott om arbetstillfällen även för kvinnor i denna

jordbruksbygd. Huset de bodde i ägdes av Källesjö gods vilket förmodligen innebar vissa förpliktelser gentemot godset.

Efter moderns död 1885 fortsatte Bengta att ta hand om sin syster. Båda betecknades i såväl husförhållnings- som mantalslängd som utfattiga. När systemen dog var Bengta 58 år gammal och värdelös. Hela sitt liv hade hon ställt upp för att ge omsorg åt anhöriga. Nu var hon ensam kvar, åldrande och orkeslös. Vem skulle ta hand om henne? År 1908 betecknades Bengta som endast delvis arbetsför. Hennes sparsamma leverne som ensamstående hade dock gjort det möjligt för henne att spara en slant för ålderdomen. Detta, liksom ett begränsat stöd från någon anhörig eller möjligen från godset, kom väl till pass när hon inte orkade arbeta fullt ut längre. Bengta hade varit förutseende utifrån sina egna erfarenheter och hade insett att hon inte kunde lita på att någon skulle ta hand om henne utan hon hade själv vidtagit vissa förberedelser för att kunna ta hand om sig själv.

Den ogifta kvinnans lott framträder mycket tydligt i livshistorierna om Elna och Bengta. Den ogifta dottern förväntades ta ett betydligt större ansvar för föräldrarna än sina gifta systrar och bröder. Den ogifta dottern åtnjöt heller inte den status som den gifta kvinnan hade. Visserligen var den ogifta kvinnan myndig, men det fanns inbyggda spärrar i samhället som begränsade myndiga kvinnors handlingsutrymme. Detta gällde framförallt kvinnors möjligheter att skaffa sig utbildning och att självständigt förfoga över ekonomiska resurser.^[9] Förväntningarna på den ogifta dottern att ta hand om sina föräldrar begränsade möjligheterna för till exempel Elna att yrkesutbilda sig, vilket hennes ogifta bröder gjorde och uppmuntrades till. Det var enbart genom sin klasstillhörighet som Elna kunde skaffa sig en maktposition i samhället. Hon var en unik kvinna i början av 1900-talet, dels genom att hon var myndig och dels genom att hon *fick* vara med och betämma om den lokala politiken. Huruvida Elna utnyttjade sin medborgerliga rättighet vet vi inte.

Bengtans livsöde som ogift kvinna har många likheter med Elnas. Dock finns en väsentlig skillnad, nämligen i klasstillhörighet. Elna tillhörde de övre klasserna i samhället medan Bengta hela sitt liv var arbetarklass. Bengta saknade alla de materiella förutsättningar att påverka sitt liv som Elna hade med sig hemifrån. Bengta var emellertid den som tydligast planerade för sin ålderdom och som kanske hade den största medvetenheten om vad avsaknad av resurser både i form av ekonomiska tillgångar och socialt nätverk innebar för åldrandet.

Kön, klass och civilstånd

Dessa fyra kvinnors åldrande var mycket olika. Hade deras livshistorier jämförts med män skulle förmodligen ytterligare skillnader framträda. Den kvinna, vars öde uppvisade flest likheter med män med likartade förhållanden, var Hanna. Hanna blev genom sitt giftermål jordägare och avancerade klassmässigt. Genom giftermålet förklarade hon sig beredd att reproducera och vidmakthålla den släkt hon införlivats i. För Hanna innebar detta ett stort ansvar eftersom hon tillsammans med sin make förfogade över betydande tillgångar. Hanna lyckades också leva upp till förväntningarna inte minst genom att föda fyra söner. Det innebar också att hon vid övergången till änkestånd blev myndig och tilltröddes kunna sköta egendomen. I samhällets ögon var hon i princip likvärdig med män.

Trots att Ingar ingick äktenskap påverkades inte hennes klasstillhörighet eftersom hon gifte sig inom sin klass. Det enda Hanna och Ingar hade gemensamt var att de genom äktenskapet åtnjöt en större respekt från samhällets sida. När Ingar i relativt unga år blev änka innebar det stora förändringar för hennes framtid. Eftersom hon tillsammans med sin make inte hade förfogat över några större resurser var hon nu tvungen att försörja sig på egen hand. Den samhälleliga normen såg emellertid helst att hon hade en man som försörjde henne och borde enligt den linjen göra klokast i att snarast gifta om sig. Den strategin valde inte Ingar. Hon valde att försörja sig genom förvärvsarbete. Vi vet emellertid inget om motiveringen för eller omständigheterna omkring detta beslut. Eftersom kvinnlig arbetskraft betalades mycket lägre än manlig fick Ingar ta till alla möjligheter som stod till buds för att klara sitt uppehälle. Makens tidiga frånfälle tvingade

även deras dotter ut på arbetsmarknaden. Genom den tidiga separationen från modern och avlägsnandet från hemmet bröts det traditionella mönstret, där hon skulle ha ansvarat för sin mor på hennes ålderdom. Nu hade Ingar ingen anhörig i närheten. Genom sitt giftermål hade hon flyttat från sina hemtrakter och saknade ett socialt nätverk i sin omedelbara närhet. Som änka kom hon dock att tilldelas understöd för sin försörjning från kommunens fattigvård.

Elna tillhörde samma samhällsklass som Hanna. Som åldrande kvinna i Herrestad tillhörde hon de mest välbärgade. Elna förblev ogift hela sitt liv. Emellertid var hennes civilstånd av mindre betydelse än hennes klasstillhörighet för de strategier hon vidtog inför sin ålderdom. Tidigare i livet hade Elna fått sina framtidsutsikter inskränkta av att vara ogift dotter och som sådan förpliktad att ta hand om sin far.

Bengta och Ingar tillhörde båda arbetarklassen i Herrestad. Bengta förblev ogift hela livet. Liksom Elna erfor hon ödet att som ogift tilldelas uppgiften att vårda föräldrar och anhöriga och liksom Ingar saknade hon någon nära anhörig i sin omedelbara närhet. Emellertid valde Bengta att vidta åtgärder inför sitt åldrande som mer påminde om den ogifta Elnas val. Deras strategier inför ålderdomen var relativt likartade. För dem båda var det viktigt att samla ihop tillgångar som skulle användas på ålderns höst. Elna hade med sin klassbakgrund inga problem med det och var de sista decennierna av sitt liv en mycket förmögen kvinna. Bengta däremot försökte spara av sina arbetsinkomster och hon lyckades också skrapa ihop ett mindre kapital som gav en viss avkastning och trygghet.

Dessa kvinnor utgör konkreta exempel på hur olika omständigheterna var för äldre i början av 1900-talet. Så hade det varit under en lång tid. Hade kvinnorna levat 50 eller 100 år tidigare hade situationen förmodligen inte sett ut så mycket annorlunda. Omsorg om äldre var nära kopplad till innehav av egendom och en ren familjeangelägenhet. Den samhällseliga omsorgen om äldre låg fortfarande i sin linda 1908.

© [Ulla Rosén](#)

---

[1] *Ålderdomsförsäkringskommitténs betänkande* s. 80 f. En av de få som i offentligt tryck redan innan förslaget antagits pekade på denna orättvisa var fröken Ebba Pauli från Centraförbundet för Socialt Arbete (CSA). "Allmän pensionsförsäkring", s. 443 ff, s. 455 f. *Social Tidskrift* 1912.

[2] Utrycket härrör från Simone de Beauvoir, *Le Deuxième Sexe*.

[3] T. Germundsson, J Möller, A Persson och S Skansjö, "Landed estates and their landscapes", s. 372 f.

[4] Mantalslängder Malmöhus län 1814, 1845, 1880 och 1910. LLA

[5] Uppgifterna för rekonstruktionen av dessa kvinnors livsöden är hämtade från kyrkobokföringen för socknarna i Herrestads härad. Även flyttningslängder, födelse- och dödböcker har använts och i vissa fall även mantals- och taxeringslängder. Allt material finns på Landsarkivet i Lund.

[6] Ålderdomsförsäkringskommittén YK 20, Serie HIa: 275-279. RA

[7] Ålderdomsförsäkringskommittén YK 20, Serie HIa: 275-279. RA

[8] Ålderdomsförsäkringskommittén YK 20, Serie HIa: 275-279.

[9] 1870 fick kvinnor rätt att avlägga studentexamen - som privatister. Först 1927 fick kvinnor tillträde till högre allmänt läroverk på samma villkor som män.

Vad kan man veta?

Av Fredrik Stjernberg, universitetslektor i filosofi

Filosofer har ständigt ställt frågor kring kunskapen och dess eventuella natur. Aristoteles inleder sitt verk *Metafysiken* med orden "Alla människor strävar enligt naturen efter kunskap." Frågor kring kunskapen och dess natur hör till *epistemologin*, eller kunskapsteorin. Sedan Descartes har kunskapsteorin ofta setts som filosofins kärndisciplin, centrum för all filosofisk verksamhet, det som måste hanteras innan de andra filosofiska problemen kan börja behandlas. Och det är ganska lätt att se varför man kunde tycka detta. Metafysiska eller ontologiska frågor, om världens yttersta natur och beståndsdelar, blir ohanterliga, om vi inte dessförinnan har någon bild av vad vi överhuvudtaget kan veta om världen. Finns det alls en värld som är oberoende av våra varseblivningar? Hur vet vi det i sådana fall? Frågor inom moralfilosofin ser ut att vara poänglösa, om vi inte har en bild av hur vi eventuellt skulle kunna ha kunskap om moraliska företeelser (eller kanske en redogörelse för vad man skulle ha istället för kunskap om dessa företeelser). Många av de mest intressanta problemen inom vetenskapen tangerar problem med kunskapsbegreppet: kan man veta saker om framtiden, eller om kontrafaktiska företeelser (vad som skulle ha varit fallet, om något annat än det som faktiskt inträffade hade inträffat), kan det finnas kunskap om företeelser som till sin natur är omöjliga att observera? I fortsättningen kommer jag främst att uppehålla mig vid enklare fall av (eventuell) kunskap, då de mer komplexa fallen för oss alltför långt in på andra problem.

Varför skall man alls ha ett kunskapsbegrepp? Alla kända naturliga språk verkar ha snarlika begrepp och sätt att skilja kunskap från tro. Fyraåringar brukar ha starka (och goda) intuitioner om vad som är kunskap, vad som är tro. Dessa faktorer tyder på att det finns starka mänskliga behov av att kunna skilja kunskap från tro, att vi sätter särskilt stort värde på kunskap. Vi behöver en eller annan metod att hålla isär de saker vi bara råkar tro, utan vidare uppbackning, från de saker vi skulle kunna motivera ytterligare, om det behövdes. Att märka ut vissa av våra uppfattningar som kunskap fungerar just på detta sätt. Detta är inte bara viktigt vid mellanmänsklig kommunikation; det kan fungera för mig själv, när jag skall hålla ordning på vilka av mina uppfattningar om omvärlden som bör revideras i skenet av ny information.

Men om man ser kunskapsteorin som filosofins kärna, så blir skeptikerns invändningar besvärande, och då verkar filosofin inte ha så mycket att yvas över. Filosofer verkar inte ens ha lyckats visa att det finns en av oss oberoende yttervärld - något som Kant fann vara en "filosofins skandal".

Låt mig först poängtera att skepticismen, såsom problem för epistemologin, inte i första hand är den ganska lättköpta tanken att vi *aldrig* har kunskap. Vore detta tanken, så skulle det vara rimligt att fråga skeptikern "Hur vet du att vi aldrig vet något?", och så skulle diskussionen kanske inte komma så mycket längre. Det är lämpligare att se skeptikerns invändningar som en pågående utmaning mot våra försök att i det ena eller andra fallet påstå att vi vet något. Skepticismen är inte i första hand en teori (som i sådana fall kanske skulle kunna motbevisas), utan snarare en ständigt pågående *verksamhet*.

Om vi skall återvända till "filosofins skandal" kan man fråga sig varför det skulle vara så svårt att bevisa yttervärldens existens. Det kan tyckas vara klart att det finns en av oss oberoende yttervärld, men strax inser man att det finns en del besvärande problem här: Hur vet jag att det finns en oberoende yttervärld? Genom sinnena, verkar vara det självklara svaret. Men hur kan jag veta att sinnena ger mig information - har jag något annat än sinnena att gå efter? Om jag inte har något annat än sinnena att gå efter, så har vi en

konstig position: sinnena talar om för mig att de är tillförlitliga. Detta påminner lite väl mycket om bilförsäljaren, som säger om sig själv att han är pålitlig. Något annat än sinnena skulle kanske vara att föredra, något slags oberoende skäl för att ha en sådan tillit till sinnena (ungefär som ett besiktningsprotokoll). Men vad skulle kunna utgöra ett sådant oberoende skäl för att sinnena skulle kunna vara tillförlitliga? Jag skall säga lite mer om detta problem framöver, men för stunden räcker det att det är tydligt att man borde kunna säga mer om detta.

Vad vet jag? Det frågar man sig ofta, och svaret kunde tänkas bli en uppräkningslista av olika saker man anser sig veta: att $2 + 2 = 4$, att Stockholm ligger i Sverige, att det antingen regnar eller inte regnar, att blått är en färg, att jag är hungrig (om jag nu råkar vara det).

En rimlig följdfråga är då om det finns något som alla fall av kunskap har gemensamt, eller om det kanske mest är en tillfällighet att så olika saker anses vara kunskap. Några saker verkar i varje fall vara gemensamma för de olika föreslagna exemplen på kunskap.

Ett naturligt krav är att de saker jag kan sägas veta alla måste vara *sanna*; man kan inte veta det som är falskt. Ett ytterligare krav är att man i någon mening måste *tro* på det man sägs veta. Detta kan verka vara ett underligt krav - ingen vill säga "jag tror att $2 + 2 = 4$ ". Det som menas är dock något lite annorlunda. Det som avses är att man skall ha en föreställning om att det man anser sig veta är sant, man skall *försanthålla* satsen. Ser man kravet på detta sätt, så verkar det genast rimligare: det verkar konstigt att säga "jag vet att Stockholm ligger i Sverige, men jag *tror* inte det är sant att Stockholm ligger i Sverige". Det är de två första kraven som brukar ställas på kunskap, och vi ser snart att de stämmer in på våra exempel ovan, samt på de flesta naturliga exempel vi kan tänka ut.

Räcker då dessa två krav, så att om jag tror något som är sant, så vet jag det? Det har ibland hävdats att detta skulle vara tillräckligt, men det är inte det. Följande exempel tyder på detta: Antag att jag i ett rum singlar slant, och sedan får två människor, A och B, i ett angränsande rum information om utfallet via mellanhänder. Men jag har bara sagt "krona" till den ene, och "klave" till den andre, utan att ens i förväg titta på hur myntet föll. Den ena mallanhanden ger rätt information, den andra ger felaktig information. En av A och B kommer att få en riktig uppgift om utfallet, den andra får en felaktig uppgift. Om bägge tror på sina sagesmän, mellanhänderna, så kommer den ene att tro något som är sant. Men *vet* A att det blev krona? Det verkar helt orimligt att säga något sådant. För att något skall kunna vara kunskap, så krävs en starkare förbindelse än bara att man råkar ha rätt i sin trosföreställning - annars skulle riktiga gissningar godkännas som kunskap. Men varför skulle något starkare krävas, och vad kan detta något vara?

Traditionellt brukar man kräva *goda skäl*. Kort kan man säga att goda skäl är det som man anför, om någon frågar "Hur vet du det?" Jag vet att $2 + 2 = 4$, därför att jag kan genomföra en uträkning, och visa att summan blir den avsedda. Om jag däremot bara stödde mig på att min skolfröken brukade säga att det blev 4, så skulle jag knappast kunna ha lika starka anspråk på att veta detta. Goda skäl är en ganska heterogen grupp. Om mina anspråk på kunskap gäller varseblivning, så måste de goda skälen relateras till en utsaga om att mina sinnen är någorlunda tillförlitliga, eller åtminstone att de i detta fall är tillförlitliga. "Hur vet du att Kalle är hemma?" "Därför att jag ser honom i köket, och jag har normalt inga problem att känna igen Kalle." Detta vore kanske lite omständligt, men inte en helt onormal dialog. Den som ifrågasatte mina anspråk på att veta att Kalle var hemma, skeptikern, skulle i de flesta fall ge upp sin skepsis. Men inte i alla fall. Kanske har Kalle en tvillingbror, som jag inte känner till. Kanske vet skeptikern att det är Kalles tvillingbror som står i köket. Då försvinner mina föregivet goda skäl (det räcker inte ens att Kalle faktiskt är hemma, men gömd i garderoben).

Om man lägger samman de olika kraven på kunskap som har anförts ovan, så får vi den *traditionella kunskapsdefinitionen*. Den kan spåras tillbaka till Platon (även om han inte var någon större anhängare av den), och alla senare diskussioner av kunskapsbegreppet utgår från denna definition. Men denna definition är problematisk, som alla filosofiska

definitioner. Man kan konstruera fall, där en person har en sann tro med goda skäl, men det ändå verkar vara helt orimligt att kalla det kunskap. Sådana fall kallas *gettierexempel* efter en amerikansk filosof, Edmund Gettier, som inte är känd för så mycket annat.

Antag att jag skall se Wimbledonfinalen på tv. Enligt programtablån skall det vara direktsändning av matchen mellan Sampras och Agassi. Och på tv-skärmen ser jag verkligen hur Sampras och Agassi spelar. Givet detta tror jag att finalen pågår just nu. Men satellitlänken har gått sönder, och i stället visas en gammal match mellan Sampras och Agassi, i väntan på att förbindelsen skall återupprättas. Den verkliga matchen spelas just nu, men jag ser inget av denna match. Då tror jag något som är sant, och det tycks som om jag tror det med goda skäl (tv visar en match mellan de två, och det skulle vara direktsändning). Ändå vore det konstigt att säga att jag visste att matchen pågick. Det som fattas är någon typ av förbindelse mellan min uppfattning och det jag har en uppfattning om. I just detta fall var det en trasig satellitlänk som mer bokstavligen bröt förbindelsen, men det finns andra slag av exempel. Antag att jag aldrig har sett Kalle förut, men har pratat i telefon med honom många gånger. En gång tror jag att jag träffar Kalle, men i själva verket är det hans tvillingbror Muhammed. Jag utbrister "Kalle är verkligen lik Inga Gill!" Detta är återigen sant (kan vi anta), men Kalle hade ingenting med min utsaga att göra. Gemensamt för gettierexempel är att subjektet råkar ha rätt, men på ytan ser det ut att ha goda skäl för sin uppfattning. För att inte sådana fall skall slinka igenom behövs ett ytterligare villkor. Läsaren får själv fundera ut något lämpligt tillägg till den traditionella definitionen, som skulle utesluta gettierexempel.

Efter denna genomgång av olika aspekter av kunskapsbegreppet, ser det ut som om vi står inför problem: kunskapsbegreppet är så krångligt, och det finns så mycket att betvivla. Hur kan vi alls veta något? Har vi någonsin verkligen goda skäl? Så mycket kan ju gå fel. Ta än en gång ett enkelt exempel. Jag tittar på en stol i min närhet, och säger mig *veta* att det finns en stol just där.

Men vet vi detta? En vanlig invändning är Descartes' så kallade *drömargument*: kan jag utesluta att jag drömmer? Mer generellt är frågan om jag kan utesluta alternativa förklaringar av mina upplevelser. I många fall skulle något annat, en dröm, en hallucination, en sinnrik attrapp, kunna leda till att jag drog precis samma slutsatser utifrån de upplevelser jag hade - och då skulle jag ju inte ha kunskap. Men betyder detta då verkligen att jag *måste* ha kunskap om att vissa andra förklaringar av mina upplevelser inte är tillämpliga för att jag skall kunna ha kunskap? Här finns två saker att säga. För det första att detta krav verkar vara alldeles för starkt som generellt krav, även om det i vissa fall faktiskt är rätt rimligt. Om jag är på en filminspelning kanske man bör kräva att jag kan skilja stolar från attrapper, annars bör man väl inte lita på mig, om jag säger att det där är en stol. För det andra verkar det generella kravet leda till en regress: För att alls kunna veta något, måste jag dessförinnan veta något annat. Och för att veta detta, måste jag veta något annat ...

Det är då inte så konstigt, om filosofer genom åren har drivits inåt i sina försök att hantera skepticismen - kanske vet jag inte att det är en stol därborta, men jag vet att jag har en upplevelse som av en stol. Kanske drömmer jag bara att det finns en stol där, kanske är det bara en illusion, men min upplevelse kan ingen ta ifrån mig. Vi kan uppnå säkerhet om en inre region.

Detta verkar fungera, men priset är högt. Om det vi har kunskap om, det interna, just är något inre, vad händer då med omvärlden? Förhoppningen är att kunskapen om yttervärlden förmedlas genom de säkra inre upplevelserna, så att vi då skall ha en indirekt kunskap om yttervärlden. Problemet är då att länken mellan våra inre upplevelser och yttervärlden inte kan bli föremål för kunskap - länken är något yttre, men det enda vi skulle ha kunskap om är det inre. Vi skulle då inte längre kunna ha kunskap om en av oss oberoende yttervärld, ja, vi skulle inte ens kunna veta att det finns någon sådan värld. Vi kan nämligen inte utesluta att våra upplevelser har sin grund i något helt annat. Enligt skissen till utredning av kunskapsbegreppet ovan skulle vi då inte ha kunskap i denna

fråga. Det centrala problemet här är egentligen inte bristen på kunskap, utan mer att vårt medvetande skulle bli helt avskilt från omgivningen. Vi skulle drabbas av något man kunde kalla en epistemisk exil.

Om man då, påverkad av skeptikern, ger upp tanken på en fast grund för kunskapen, vad skall man ha istället? Det är en öppen fråga hur fast grund vi behöver för kunskapen. I vardagen klarar vi oss i allmänhet ofta med de krav vi redan implicit ställer på varandra, och inom vetenskapen är situationen i allmänhet något annorlunda, men inte heller där spelar skeptiska tvivel någon avgörande roll för verksamheten. Däremot är det i allmänhet en levande fråga vad man har för grund för sina kunskapsanspråk.

I stora delar av den akademiska världen ser vi numera till och med en rörelse, som kan sägas utgöra skepticisms motpol, utan att för den skull vara ett svar på skepticismen. Om skepticismen ställer till med problem genom att säga att kunskap är alltför svårt att komma fram till, så säger denna motpol att kunskap är något vi alltid har, främst genom att förändra definitionen av, och synen på, kunskap. Enligt denna riktning, som vi kan kalla nihilism, är "kunskap" bara ett sätt att märka ut vissa av våra uppfattningar, som vi är ovanligt starkt övertygade om. Det vi vet, det är det som vi (för stunden) inte har någon avsikt att omkullkasta.

Väljer man att betrakta kunskap på detta sätt, så är det ju uppenbart att det inte finns några mer komplicerade frågor rörande kunskap kvar - vi kan alltid sägas ha massor av kunskap. Svårigheterna som finns rör frågan om detta alls är en rimlig uppfattning. Vad skall man till exempel göra, om två personer säger sig "veta" radikalt olika saker? Det omedelbara resultatet av en sådan inställning till kunskap är relativism. Frågan om vad som är sant reduceras till frågan om vad som är sant för mig eller för min grupp. Denna inställning kan diskuteras vid något annat tillfälle, men det är alldeles klart att den inte ger något tillfredsställande svar på de problem som skeptikern ställer oss inför.

Skeptikern har flera andra slag av argument att ta till, men de strävar alla efter att visa att vi i det ena eller andra fallet inte har kunskap. Men de skeptiska resonemangen har ofta något gemensamt - vi finner dem inte övertygande. De argument som anförs kan vara nog så starka, men vi brukar ändå inte dra den slutsats som skeptikern vill att vi skall dra. Här kan man tänka sig flera olika förklaringar. Kanske finns det faktiskt ytterligare något argument som visar att skeptikern har fel. Här ser dock inte utsikterna alltför ljusa ut, trots enorma ansträngningar, särskilt under 1900-talet. En annan möjlighet är att vi helt enkelt inte kan låta bli att tro på det som skeptikern vill ifrågasätta. Sjuttonhundratalsfilosofen David Hume gav ofta uttryck för en sådan uppfattning: Han säger att det är typiskt för skeptiska resonemang att de "*inte låter sig besvaras och inte alstrar någon övertygelse*". Deras enda verkan är att orsaka den momentana häpnad och obeslutsamhet och förvirring, som är skepticisms resultat." Hume ansåg också att skeptiska resonemang skulle vara ovedersägliga, och förvandla oss till skeptiker, om inte naturen var alltför stark för detta. Här finns då en koppling till Aristoteles uppfattning, som uttrycktes i det inledande citatet: "Alla människor strävar enligt naturen efter kunskap." Kanske behövs inte något direkt svar på skeptikerns frågor, kanske är det tillräckligt med en hänvisning till att naturen hos oss är sådan.

© [Fredrik Stjernberg](#)

Är dagens historievetskap och humaniora fri och kritisk?

Av Jonny Nilsson, doktorand i historia

[Länk till presentation av Jonny Nilsson](#)

Kritiken mot den historieskrivning som kännetecknade den nationalistiska eran kring förra sekelskiftet, riskerar att bara bli ett patetiskt uttryck för åsikten att dagens historievetskap är mer fri och höjd över alla lojaliteter. Det sitter i ryggmärget att betrakta historievetskapens utveckling under 1900-talet som ett ständigt framåtskridande. Vid seklets början var den en del av ett nationalistiskt samhällsfostrande system. Under 1900-talets gång utvecklades den källkritiska metoden, samtidigt som ämnet behöll vissa fostrande funktioner. I samtiden tas det mer eller mindre för givet att historievetskapen har blommat ut i en praktfull pluralism med ett flertal perspektiv och infallsvinklar, fri från nationalistiska bojor och i stället kritisk i det att den avslöjar maktens förtryckarmekanismer. Historia antas av några rent av ha emancipatoriska kvaliteter.

Även om inte alla håller med mig i denna något förenklade beskrivning av utvecklingen så har jag mött den tillräckligt ofta för att påstå att den är framträdande och påträngande. Stämmer den? Den stämmer om man menar att den marxistiska/socialistiska, nyliberala eller genusinriktade historien är en mer upplyst historieskrivning och mer fri från de centrala makthavarna och trend- och överideologier än tidigare epokers. Det kan starkt ifrågasättas.

Min bestämda uppfattning är att den historieskrivning som idag lönar sig genom att den uppmuntras av lärare vid val av uppsatsämne och perspektiv, ger fördelar när man söker forskningspengar, forskarutbildning och tjänster - den är också präglad av de perspektiv och värderingar som genomsyrar riksdag, regering och myndigheter. Det tydligaste exemplet gäller just "genus" och frågor kring jämställdhet som idag har status som en av de viktigaste frågorna i Sveriges beslutande organ. Det är på många sätt den nya tidens religion och alla medborgare skall fostras in i ett jämställt genustänkande på samma sätt som man tidigare skulle fostras till en god fosterlandsälskare, eller som när man på 1960- och 1970-talen (och till viss del fortfarande) förväntades betrakta varje detalj av verkligheten utifrån ett klassperspektiv. Hur tydligt slår inte detta igenom i skolorna! Överallt efterlyser man genusperspektiv, och studenter mer eller mindre pressas att använda sig av den infallsvinkeln vid lösning av historiska problem.^[1] Vid ansökningar av olika slag förefaller det som att man premierar forskare som anlägger genusperspektiv. Varje skola som vill vara politiskt korrekt har ett genusseminarium. Vissa vill t.o.m. göra genus till ett obligatoriskt ämne i skolan, etc. Denna problematik förefaller prägla hela humaniora och inte bara historieämnet.

Lägg märke till att jag inte kritiserar det lovvärda i att skriva försummade gruppers historia. Det är utmärkt att forskare lyfter fram arbetares, kvinnors, barns, kriminellas och sexualperiferas historia. Kritiken inriktar sig på den till synes självklara favorisering av specifika perspektiv som idag sker, samt den bristande medvetenheten vad gäller bundenheten till maktens centra. Det skall också sägas att en del av mina uppfattningar ännu bara är hypoteser och att noggranna undersökningar borde göras om vad som premieras vid tjänstetillsättningar, forskningsansökningar, samt vad lärarna uppmuntrar för perspektiv vid uppsatsskrivning. Annars finns risken att mina åsiktsmotståndare avfärdar mina hypoteser som gissningar utan verklighetsgrund. Man borde också undersöka sambandet mellan historievetskapen och de beslutande organen. Någon kanske vill

hävda en antites, nämligen att det är universitetens fokusering på jämställdhet och genus som smittat av sig på makthavarna.

Jag menar dock att man inte behöver ha någon större analytisk förmåga för att inse att dagens historievetskap och humaniora inte alls är speciellt fri och kritisk. Det räcker inte med att säga att de nya trenderna är ett resultat av att de tidigare har blivit försummade. Vi har också bytt overrideologi. Nya forskargenerationer inskolas i de värderingar som gäller idag. Skolornas kritiska dimension består huvudsakligen i att man får ifrågasätta det förgångna, men den som ifrågasätter dagens grunder riskerar snabbt att gå miste om både sin forskarheder och de pengar som gör att han kan fortsätta producera historiska berättelser.

Jag vill alltså plädera för att dagens historieämne eller humaniora som helhet behöver bli mer kritiska gentemot dagens rådande värderingar genom en ökad reflexion. Det kan tyckas självklart, men i vardagspraktiken är det "det självklaras" tyranni som råder.

© [Jonny Nilsson](#)

---

[1] Vid ett samtal med en student på annan ort än Växjö framkom att hon av handledaren hade fått uppmaningen att anlägga ett genusperspektiv. På så sätt skulle hon slippa mycket kritik under seminariet och öka sina chanser för att få betyget väl godkänd.

Genus är ingen självklarhet

Av Solveig Fagerlund, doktorand i historia

[Länk till presentation av Solveig Fagerlund](#)

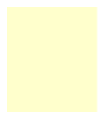
Jonny Nilsson [beskriver](#) i detta nummer av HumaNetten genus som den nya tidens överideologi, som "medborgarna skall fostras i". Att anlägga ett genusperspektiv är enligt Jonny Nilsson - om jag förstår honom rätt - inte att vara kritisk mot dagens samhälle, bara att följa "det självklarar" tyranni. Men inget kan vara felaktigare än att betrakta genusperspektivet som självklart - inte i forskningen och framförallt inte ute i samhället.

Det finns emellertid risk för att det går inflation i begreppet och att det mister sitt analytiska värde när man betraktar genus som om det bar på en förklaring i sig själv. Det vill säga, om man förväntar sig att en genusanalys skall ge vissa svar, som att kvinnor är underordnade män, att kvinnor har blivit diskriminerade och så vidare, eller anser att alla frågor måste anlägga ett genusperspektiv. Men om man använder genus för att ställa nya frågor om hur relationer mellan män och kvinnor är konstruerade, hur maskulint, feminint, manligt och kvinnligt uppfattas och har uppfattats under historien, då är det ett fruktbart begrepp som förtjänar den uppmärksamhet det fått. Men att det, som Jonny Nilsson menar, har slagit igenom till den grad att andra forskningsinriktningar förlorar inflytande stämmer inte.

Även om det inrättats ett speciellt genussekretariat och en del forskningsmedel öronmärkts åt genusforskning innebär inte detta att genustänkandet genomsyrar vare sig universitet, riksdag, regering eller myndigheter. Det förs en kamp även inom dessa organ. Att man fattat beslut om att satsa på jämställdhets- och genusforskning beror inte på att jämställdhet mellan kvinnor och män är en självklarhet, för det självklara behöver man inte tala om. Snarare beror det på att trots att män och kvinnor i Sverige enligt lag är likställda är klyftorna dem emellan fortfarande stora både i lön för lika arbete, makt och inflytande i företags och offentliga sektorer. Detsamma gäller hemmen, där kvinnan fortfarande utför merparten av hushållsarbetet även om bägge makar förvärvsarbetar i lika stor utsträckning (se bl.a. SOU 1997:83, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1999:1). Att ifrågasätta det rättmätiga i dessa skillnader i dagens samhälle är, enligt min mening, just en sådan kritisk reflektion av rådande värderingar som Jonny Nilsson efterlyser. Jonny Nilsson menar att studenter mer eller mindre pressas till att anlägga ett genusperspektiv. Detta betvivlar jag starkt.

Växjö universitets nye rektor Magnus Söderström säger följande om internationalisering: "Det finns en snacknivå både när det gäller genusperspektiv och internationella perspektiv. Poängen är att göra något konkret" (*Universitetsläraren* 1999:17). Och hur mycket konkret görs egentligen av genusperspektivet inom forskningen? Här följer några exempel ur den svenska verkligheten. Av 492 svenskspråkiga avhandlingar publicerade 1999 fanns 11 med ett klart uttalat genusperspektiv och ytterligare 11 med sökorden män/kvinnor (Libris). Vid psykologiska institutionen i Uppsala vägrade en professor i psykologi i år, 1999(!) att examinera en uppsats om den byggde på feministisk orientering (*Genus* 1999:3).

Ute i samhället har inte heller genus eller jämställdhetstankar fått det genomslag Jonny Nilsson menar. Även om ett fåtal välutbildade feministiska skribenter tagit plats på DN:s kultursida och lyckats reta upp en stor del av den manliga kultureliten innebär det inte att kvinnorna är på väg att ta över makten i samhället. Med utgångspunkt i min egen erfarenhet törs jag påstå att för en stor del av Sveriges befolkning är genus bara en grammatisk term, om ens det, och jämställdhet mellan män och kvinnor fortfarande en chimär.

© [Solveig Fagerlund](#)

Den akademiska feminismen ♥ statsfeminismen = sant

Replik på Solveig Fagerlunds [debattartikel](#)

Av Jonny Nilsson, doktorand i historia

[Länk till presentation av Jonny Nilsson](#)

Jag vill börja med att ge Solveig Fagerlund rätt i en sak; historieskrivning med ett tydligt genusperspektiv har ännu inte fått ett genomslag i avhandlingarna. Men med tanke på den massiva marknadsföring som idag görs av detta perspektiv, är det mer intressant att undersöka hur vanligt förekommande det är hos dagens doktorander. Av 21 kvinnliga historiedoktorander eller nyligen disputerade i Lund som har deklarerat sina forskningsområden, är det 12 som tydligt anger en inriktning på genus- och kvinnohistoria. Av sju kvinnliga lärare och doktorander i historia vid Växjö universitet redovisar fem en anknytning till denna tematik. En liknande undersökning för de historiska institutionerna i Uppsala och Umeå ger snarlika resultat.

Min undersökning visar alltså att minst 50 % av de kvinnliga forskarna i historia kan relateras till forskningsområdet genus/kvinnohistoria. Genus- respektive kvinnohistoria är visserligen inte synonyma begrepp, men kan ändå ses som snarlika aspekter av en i grunden gemensam inriktning där genus utgör en övergripande term. Dessutom gör jag bedömningen att allt fler män kommer att anlägga ett genusperspektiv på sin forskning. Inom tio år torde genusperspektivet vara det mest dominerande i avhandlingarna. Givetvis har genusperspektivet berikat forskningen, men att en forskningsinriktning så tar överhanden anser jag hota den akademiska mångfalden och riskerar att utsätta studenterna för en oetisk intellektuell styrning.

Det mest intressanta i Fagerlunds artikel är dock att hon bekräftar en av mina huvudteser, nämligen det nära sambandet mellan statsfeminismen (den politiska jämställdhetspolitiken och partiernas jämställdhetsideologier) och den akademiska feminismen. Fagerlund är akademiker men skriver ändå, med ett i och för sig beundransvärt patos, om de politiska aspekterna av jämställdhet både vid akademien och i samhället. Någon åtskillnad mellan de politiska infallsvinklarna på jämställdhet respektive vetenskaplig forskning görs inte, och det är i detta som grundproblemet framträder.

En viktig del av min kritik består nämligen i att sambandet mellan statsfeminismen och den akademiska forskningen så sällan diskuteras och synliggörs, liksom att man aldrig analyserar den gemensamma bakomliggande överideologin. Det står idag klart att den nationalistiska historieskrivningen i Sverige vid 1900-talets början var intimt sammanbunden med de politiska strävandena på central nivå att fostra medborgarna till lojala fosterlandsälskare. Varför är det så få som idag vill erkänna samma typ av samband mellan historiker och politiska aktörer? Att det finns ett samband är tydligt. Det mest flagranta exemplet är invigningen av "Nationella sekretariatet för genusforskning" den 2 september 1998. Sekretariatet är ett resultat av ett riksdagsbeslut 1996 och kan ses som ett led i en större satsning på forskning med köns/genusperspektiv. Kopplingen till staten markerades dessutom genom utbildningsminister Carl Thams medverkan vid invigningen. Sekretariatet har kontakter till de flesta universitet och högskolor i Sverige. På sekretariatets [hemsida](#) framgår att några av dess viktigaste uppgifter är att:

- "överblicka genusforskningen i Sverige,
- aktivt sprida dess resultat både inom och utanför universitetet,

- arbeta för ett ökat medvetande om genusperspektivets betydelse samt,
• analysera dess status och utvecklingsmöjligheter inom alla vetenskapsområden."

Man skriver också att "Nationella sekretariatet för genusforskning har även initierat flera utredningar som ska ge en överblick över genusforskningen i Sverige och analyserar hur den är fördelad på olika discipliner och fakulteter. Detta för att se var det är särskilt viktigt att göra en insats för att främja genusforskningen."

(<http://www.genus.gu.se/publikation/pub.katalog.pdf>)

Ytterligare ett exempel är Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR) i vars verksamhetsmål det framgår att de skall "främja ett genusperspektiv i forskningen"

(http://www.hsfr.se/om/verksam_ansvarsupp.htm)

Att denna utveckling har kunnat ske utan någon större diskussion är anmärkningsvärt. I *Häftet för kritiska studier* har det förekommit en viss debatt som är att betrakta som ett lysande undantag. I det fjärde numret 1997 redogör Kerstin Norlander i artikeln "Kvinnoforskning och statsfeminism - en ohelig allians?" för sin åsikt om vad som händer när feminismen kommer nära den akademiska och politiska makten. Hon menar att svensk kvinnoforskning har gått in i en professionaliseringsprocess där det har blivit viktigare att positionera sig än att driva en kollektiv emancipation, något som hon menar ligger helt i linje med den socialdemokratiska jämställdhetspolitiken. Hon menar att kvinnoforskningens utveckling som vetenskaplig disciplin har försumrats. Istället har forskningen allt mer knutits till det statsfeministiska projektet som syftar till att kvinnorna anpassas till en patriarkal akademisk struktur. Således menar hon att kvinnoforskningen har blivit en del av den socialdemokratiska maktutövningen. "Statsfeminismen i form av jämställdhetspolitiken, har varit en allianspartner till kvinnoforskningen sedan dess start", menar Norlander. Det är framför allt på 1990-talet som denna allians blivit problematisk. Hon skriver vidare att "Kvinnoforskarna och de socialdemokratiska politikerna - har också varit ömsesidigt beroende av varandra. Kvinnoforskarna har tillhandahållit de redskap politikerna behövt för att förverkliga sina mål (konkreta förslag till förändringar, kunskap om förhållandena vid universiteten, forskningsresultat som kunnat användas etc). Politikerna har å andra sidan varit nödvändiga för kvinnoforskarna. De har tillhandahållit resurser som behövs för att bygga upp kvinnoforskningen som vetenskapsområde, resurser som också har inneburit att enskilda kvinnliga forskare fått sin försörjning tryggad." (Norlander, aa, sid 35-41)

Kerstin Norlanders analys är säkert riktig. Men jag tror också att en orsak till den förnyade kopplingen mellan makthavarna och akademien kan sökas i det man brukar kalla historieämnets kris. Historia hade tidigare en självklar roll som fostrare av goda fosterlandsälskare. När denna roll avskaffades förlorade ämnet sin självklara status. I denna situation av nyvunnet dåligt självförtroende försökte ämnet ta på sig en ny skraddarsydd kostym bestående av samhällsvetenskapliga teorier, vilket inte alls visade sig passa ämnets humanistiska och berättande karaktär. Detta bidrog till att fjärma ämnet ännu mer från den historieintresserade allmänheten.

Jag tror att man kan betrakta förbindelsen mellan den akademiska feminismen och statsfeminismen även från detta krisperspektiv. Genom att ämnet åter igen har funnit en gemensam god sak tillsammans med staten, har vägarna öppnats till maktens korridorer. Historieämnet söker sin roll som samhällsfostrare och ämnets kris torde därmed snart vara över. Genom att skriva den historia staten vill, bör ämnet snart ha återfått sin status och sin uppgift. Men den framgången kan bli dyrköpt, för även om det inte ser så ut, så är det farligare att likt ett fallet löv föras bort med vinden än att simma motströms.

© [Jonny Nilsson](#)

Vikten av att reflektera över kön som perspektiv och analyskategori

Inlägg i den debatt som inleddes med [Jonny Nilssons artikel](#)

Av Lars Hansson, doktorand i historia

[Länk till presentation av Lars Hansson](#)

Jag skulle vilja börja med att uttrycka min glädje över att det förs en engagerad debatt som i detta fallet avseende feminismens ställning i forskningen och dess betydelse för förhållandet mellan forskning och politik. Jag tror att vi genom att föra sådana här interna debatter kan utveckla vårt eget tänkande och genom att gå rakt på sak kan vi minska risken för missförstånd om varandras ståndpunkter.

Jag skulle dock vilja bemöta Jonny Nilsson i det att han påstår att genusperspektivet skulle vara på väg att bli dominerande och därmed vara en påtvingad forskningsinriktning. Istället kan man se att uppmärksammandet av genusperspektiven inneburit att ett tidigare osynligt synsätt fått genomslag. Detta innebär inte att alla måste ha ett viss synsätt på könsrelationerna utan att alla som genomgått forskarutbildning bör vara medvetna om vad olika synsätt på könsförhållanden innebär. Detta innebär då också att man som forskare måste ta ställning till på vilket sätt man själv betraktar dessa förhållanden, på vilket sätt man exempelvis ser på kategorierna manligt och kvinnligt i sin egen forskningsprocess. Tyvärr är det alltför vanligt att forskare har en viss syn på könsförhållandena (som de är medvetna eller omedvetna om) och som ofta kan vara essentialistisk, men som inte redovisas explicit utan som man oftast som läsare själv får söka sig fram till i texten. Vad befrämjandet av genusperspektiv kan medföra är inte ett tvång att omfatta en viss uppfattning - exempelvis har den som är både reaktionär biologist och essentialist lika mycket genusperspektiv som en feminist- bara perspektivet deklarerats explicit. Införandet av genusperspektiv innebär enligt detta synsätt att vetenskapen utökats med ännu en dimension. Denna tredje dimension bör vi då alla måste ha med i våra byggen men detta innebär inte att vi bara måste bygga vissa sorters byggnader.

När det gäller genusforskningens koppling till statsfeminism och socialdemokrati så ligger det säkerligen en hel del i kopplingen mellan dessa. Som historisk forskare så bör man vara medveten om att de akademiska forskningen inte utgör någon avskild sfär utan att den i högsta grad är beroende av det omgivande samhället. Tilläggas kan dock att det finns många andra ideologier som utövar mera subtil påverkan på de perspektiv som råder i forskningen. Det ekonomiska systemet vars förtjänster vi alla dagligen njuter - med andra ord kapitalismen - genererar genom sin verksamhet och den hegemoni det utövar en konstant påverkan på allas våra föreställningar om människors mål, relationer och handlingar. Så även andra maktsystem som har stor makt att på olika sätt påverka våra tanke-system. Hela det massmediala systemet formligen vräker ut mängder av bilder dagligen om hur de olika könskategorierna bör vara, se ut osv. Den akademiska forskningen om genusförhållanden utgör ett ganska svagt och relativt sett ganska obetydligt försök att bidra med någon slags diskussion av de könskonstruktioner som slungas ut av de kommersiella medierna. Så visst finns det ett förhållande mellan forskning och politik - det gäller dock att sätta in forskningen i ett större sammanhang. Den akademiska genusforskningen utgör en relativt svag mothegemoni som syftar till att försöka åstadkomma en vetenskaplig diskussion om olika könskonstruktioner, såsom exempelvis de grovt förenklade och människoreducerande könskonstruktioner som skapas av det hegemoniska ekonomiska systemet. Sedd ur detta perspektiv har den akademiska

genusforskningen en viktig roll att fylla genom att i någon mån erbjuda alternativa synsätt och reflektioner. Det kan förvisso betraktas som en politisk funktion.

© [Lars Hansson](#)

Scripta Minora och Rapporter: senaste publikationsnytt

Skriftserien **Scripta Minora** startade 1989 och innehåller uppsatser och rapporter författade av studenter och lärare vid institutionen. En förteckning över samtliga nummer finns på adressen <http://www.vxu.se/hum/publ/scriptaminora/>. Numera är serien reserverad för C- och D-uppsatser av hög kvalitet. Uppsatser och rapporter författade av forskare och lärare publiceras i **Rapporter från Växjö universitet, Humaniora**.

För **abonnemang** på Rapporter kontakta [redaktören](#) eller [Magnus Nilsson](#). För abonnemang på Scripta Minora kontakta [Inger Möller](#). Abonnenter erhåller **20% rabatt**. För **lösnummer** kontakta [Inger Möller](#).

Scripta Minora. Nr 42 1999.

Margareta Karlsson: Tro, hopp och kärlek hos Sven Delblanc. Speglat i romanerna *Kastrater*, *Speranza* och *Jerusalems natt*. ISBN 91-7636-219-1. Pris 50 kr + moms.

Margareta Karlsson, bibliotekarie vid Landsbiblioteket i Växjö, undersöker i denna studie vilka gemensamma strukturer det finns i de ytligt sett ganska olika romanerna *Kastrater*, *Speranza* och *Jerusalems natt* som motiverar att Sven Delblanc sammanfört dem till "Svartsynens trilogi". Studien har ett dubbelt perspektiv, den behandlar först kompositionen och berättarrollen i var och en av de enskilda romanerna. Därefter relateras resultatet av denna analys till trilogin som helhet. Utgångspunkten för undersökningen är hypotesen att det finns en gemensam tematik i romanerna, som alla tre på olika sätt behandlar begreppen tro, hopp och kärlek. Genom en jämförande läsning förstärks och fördjupas det gemensamma mönstret och samhörigheten mellan romanerna framstår mycket tydligt.

Rapporter från Växjö universitet, Humaniora. Nr 1 1999.

Peter Aronsson, Solveig Fagerlund, Jan Samuelson: Nätverk i historisk forskning - metafor, metod eller teori?. ISBN 91-7636-214-0.

Nätverksbegreppet har hämtats in i historieforskningen från samhällsvetenskapen. Det söker fånga relationer som överskrider snäva rumsliga gränser och prioriterar bestämda relationer, såsom mellan och inom ekonomiska och politiska eliter men även mer vardagliga sociala relationer inom alla samhällsklasser. Med ett nätverksperspektiv ökar möjligheten att beskriva och förstå hur den enskilda aktören agerar i en grupp, liksom hur sådana grupper skapas och vidmakthålls.

I denna bok presenteras papers från en nordisk workshop om sociala nätverk som hölls i Växjö 28-29 november 1998. Syftet med workshopen var att samla en del av den nordiska forskningen kring begreppet nätverk för att inventera forskningsläget och ge forskarna möjlighet att dra nytta av varandras erfarenheter samt diskutera fruktbara metoder att gå vidare med. Texterna skildrar olika synsätt på det relativt vittomfattande begreppet och speglar också olika etapper i forskningsprocessen, från doktoranders första funderingar kring vad ett nätverksperspektiv kan bidra med till sammanfattningar av redan färdiga avhandlingar och forskningsprojekt.

Rapporter från Växjö universitet, Humaniora. Nr 2 1999.

Sven Radowitz: Die Auswirkungen der europäischen Revolution von 1848 auf das Königreich Schweden. ISBN 91-7636-221-3.

The consequences of the European revolution in 1848 have not been as obvious for the kingdom of Sweden as they have been for numerous European states for which the revolutionary movement is a part of the national identity. Nevertheless a connection may be established between the development in continental Europe and the events in Sweden, which expose, particularly with the social and economic background of the country, a direct link to the European revolution.

The spontaneous and unplanned revolts in Stockholm that followed a nonviolent "Reformbankett", taken as an example from Paris, represent the first serious reaction of the bourgeoisie and particularly the lower social classes to the news from Paris, Vienna, and Berlin. Although in Stockholm the initial position for a successful revolution

Rapporter från Växjö universitet, Humaniora. Nr 3 1999.

Universitet 2000. Föreläsningar hållna under humanistdagarna 15-16 oktober 1999. ISBN 91-7636-222-1.

Universitet 2000 är samlingsrubriken för humanistdagarna vid Växjö universitet i oktober 1999. Rubriken pekar framåt och vill visa bredden i den humanistiska forskningen nu när vi står på tröskeln till nästa millennium. I boken finns ämnena filosofi, historia, litteraturvetenskap och språkvetenskap företrädda.

Artiklarna har stor innehållslig, tidlig och rumslig spännvidd. I boken kan du läsa om kunskapens gränser, fantasieggande kulturmöten i litteraturen och verkligheten, Elin Wägners bildningsväg och Vilhelm Mobergs förhållningssätt till pacifism och försvar. Du kan läsa om franskans frågekonstruktion, rätoromanskans ställning i Schweiz och kodväxling mellan svenska och engelska i moderna svenska romaner. Äldre kvinnors försörjning för 100 år sedan och Hechaluzrörelsens

was in no way as promising as that of the other European capitals, there was neither a lack of political conscience nor of a readiness to demonstration among the Swedish working classes. Despite the fact that the riots hit an absolutely unprepared government, the king had the military power to contain them the following day.

While the debate over a new representation in the Swedish parliament has in many respects been isolated from the riots, there are several differences in contrast to many continental states to be pointed out. The debate has not been dependent on the gain of power through the revolutionaries but stands in an older tradition. Additionally, the actual constitutional frame has been kept and a reform within the existing judicial limitations has been looked for.

With the success of the German military units during the German-Danish war in 1848, the strategic position of Sweden relating to foreign affairs changed. Even though the former Great Power was no longer the leading power in the Baltic Sea, the united kingdom of Sweden and Norway was being considered relatively unassailable because of the strong fleet and the insular position. This position might have entirely been changed by the conquest of Denmark through Prussia as there would have been left only the Öresund between the uprising military force and Sweden. In this situation the Swedish government was ready to support Denmark cautiously according to prior agreement with the Great Powers England, France, and Russia whereby the defensive character of this support has remained emphasised against Prussia.

Rapporter från Växjö universitet, Humaniora. Nr 4 1999.

Ibolya Maricic: Politeness strategies in computer mediated communication. A study of queries posted on the Linguist List. ISBN 91-7636-229-9.

The rapid expansion of communication in cyberspace, also known as computer-mediated communication (CMC), has recently generated a growing interest among scholars in many different disciplines. The various facets of this relatively new and increasingly popular professional and non-professional text-based online interaction have captured the attention of numerous linguists too. However, little attention has been dedicated to the explicit or implicit inter-actional strategies employed in CMC. Based on Brown and Levinson's (1987) model of politeness in face-to-face interaction, this study explores politeness strategies used in electronic queries posted on a moderated academic mailing list, i.e. the Linguist List.

Structural analysis revealed that as much as 64% of the queries omitted some component traditionally present in comparable written requests. Furthermore, the presence or absence of salutations, sender and/or topic introductions and closings was found to contribute in interesting ways to the choice and number of politeness strategies used. Thus, 13% of the queries omitting all epistolary conventions and introductory elements adopted a pure bald-on-record strategy. Secondly, content analysis revealed that a great majority of the queries (87%) consisted of a blend of at least two strategies. The results confirm the hypothesis that negative strategies are predominant in these data. This seems to be partly due to the face-threatening potential and high imposition rate inherent in requests and partly to the senders' unfamiliarity with the list. Thus, negative strategies are predominant in 46% of the requests, while combined with other

organisation av tyskjudiska ungdomar i jordbruksarbete på svensk landsbygd under 1930-40-talen kan du också fördjupa dig i. Dessutom kan du lära dig något om hur textdatabaser används i undervisning, forskning och textproduktion, och hur filmjölksreklam byggs upp kring bekönade skämt. Kanske har du också funderat över vampyrens känsloliv? Allt detta kan du läsa om i Universitet 2000.

Artiklarna i boken är skrivna av lärare och forskare på Institutionen för humaniora vid Växjö universitet och bygger på föreläsningar hållna vid Humanistdagarna i oktober 1999.

Institutionen för humaniora har återkommande humanistdagar med föreläsningar, utställningar och visning av institutionens övriga verksamhet. Arrangemanget är ett led i att fullgöra tredje uppgiften, som innebär att informera allmänheten om den forskning som pågår vid Växjö universitet.

Rapporter från Växjö universitet, Humaniora. Nr 5 1999.

Peter Danielsson, Håkan Nordmark, Jan Samuelson (red.): Att komma till tals. - Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter. ISBN 91-7636-230-2.

Människor i det förflutna har alltid strävat efter att på ett eller annat vis, göra sin stämma hörd och historikern strävar på samma sätt efter att återfinna dessa stämmor. Artiklarna i denna antologi, *Att komma till tals*, bidrar till att på nytt lyfta fram det förflutnas röster.

Att komma till tals behandlar skilda epoker och företeelser. Tidsmässigt sträcker den sig från 1500-talet till sent 1800-tal. Långt fram i tiden lät bönderna vapnen tala när de ville komma till tals med de styrande. Så småningom valdes samtalet som form när de ville dryfta problem och lösningar med överheten. Allmogens samtalsformer pendlade mellan bössa och armborst på den ena sidan, men talet och den skriftlig inlagan fanns samtidigt på den andra.

I boken får vi även ta del av hur källmaterialet, såsom längder, brev och protokoll från de nordiska länderna, kommer till tals och levandegör en svunnen tids självklara blandning av vardagslunk och konflikter.

Att komma till tals går alltså som en röd tråd genom samtliga bidrag i denna antologi. Ibland är kopplingen tydlig, ibland får man söka den mellan raderna. Sammantaget belyser artiklarna ändå en av historikerns etiska plikter: att låta det förflutna komma till tals och att lyfta fram de människor som en gång har levat.

I *Att komma till tals* medverkar historiker från Danmark, Finland och Sverige.

strategies they are present in 87% of the data. Positive strategies, again, are predominant in merely 18% of the queries. Furthermore, the unexpectedly high percentage of predominantly bald-on-record, direct requests (36%) is argued to be a result of some participants' increased familiarity with the list, combined with their evaluation of the triviality of the request, i.e. its reduced rate of imposition. Finally, since hinting is more difficult to achieve in this bodiless and faceless medium, off-record or hinting strategies, although present in 16% of the data, were not predominant in any of the queries examined.

This study contributes to our knowledge of the dynamism of prevailing and emergent politeness strategies manifest in cyberspace and it has important implications for the exploration of the nature of pragmatic success in online requesting.

Recension av Asbjørg Westum: *RIS, SKÄVER OCH SKÄRVA. Folklig kategorisering av några barnsjukdomar ur ett kognitivt semantiskt perspektiv. Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie A. Dialekter nr 13. Diabas nr 5. Umeå 1999. 235 s., ISBN 91-88466-20-5*

Av Gunilla Byrman

[Länk till presentation av Gunilla Byrman](#)

Westums avhandling är lärorik och spännande. Det är som att återvända till barndomens flödande ordkälla. När det vankades godsaker och jag som barn åt väldigt mycket, sade de vuxna på skämt:

- Har du fått *eide-skever*, gräbba? (Har du ätskäver flicka?) och så skrattade de. Jag förstod aldrig det uttrycket och kanske inte de heller. Först efter läsningen av denna bok har uttrycket för mig fått sin förklaring.

Avhandlingen behandlar det folkmedicinska fenomen som i svenska dialekter uttrycks med beteckningarna *ris*, *skäver*, *skärva* (kursiv står för de språkliga uttrycken). Det är en barnsjukdom, men symptomen passar dock inte på någon vetenskapligt definierad sjukdom. Ibland är *ris* och *skäver/skärva* identiskt med engelska sjuken (*rakitt*) men refererar även till annat än *rakitt*, och författaren varnar för att sätta likhetstecken mellan *ris*, *skäver/skärva* och *rakitt*. Kännedom om sammansättningar som *horskäver*, *jordbundenris*, *tjuvskivert* är inte vanliga längre, men har haft en plats i folks medvetande ända in på 1900-talets första hälft.

Syftet med avhandlingen är att utreda på vilka grunder ett upplevt sjukdomstillstånd förs till en viss sjukdomskategori, t.ex. *SKÄVER/SKÄRVA* (versaler står för abstrakta betydelsekategorier), och hur folklig sjukdomssyn avspeglas i det aktuella ordförrådets benämningsstrategier, dvs. i sammansatta beteckningar där *ris*, *skäver/skärva* ingår. Det är främst frågor om kategorisering som sysselsatt författaren, och avhandlingens tyngdpunkt ligger just på att kategorisera i ett kognitivt semantiskt perspektiv.

Westum anlägger inga komparativa perspektiv mellan folkligt och vetenskapligt. Det folkliga materialet måste tvärtom studeras och tolkas utifrån sina egna förutsättningar. Frågan är om det är möjligt att studera materialet så, för en forskare som är socialiserad i en helt annan kultur än den som uttrycken myntades i.

Studiens avgränsningar fastläggs till de två folkliga sjukdomskategorierna *RIS* resp. *SKÄVER/SKÄRVA*. Kategorierna representeras av beteckningarna *ris*, *skäver/skärva* och ett antal sammansättningar och syntagm vari dessa ingår. Författaren diskuterar dock inte utförligt varför hon valt att begränsa undersökningen till *ris*, *skäver/skärva*. Det hade varit intressant att veta vilka överväganden författaren gjort då hon fastställt gränserna för avhandlingsämnet.

Westum tar upp tidigare forskning, teoretiska utgångspunkter och några viktiga begrepp för studien. Hon diskuterar *vad som är sjukt (illness eller disease)* och *vad folklig sjukdomssyn* innebär. Sjukdomskategorier är inga statiska enheter; de förändras i takt med att

världsbilden förändras. I materialet betraktas sjukdomar som en manifestation av det övernaturliga. Sjukdomssynen är en del av ett större kognitivt system som ytterst vilar på religiösa föreställningar som numera är bortglömda. Botandet av detta sjukdomskomplex har undantagslöst haft ritkaraktär. Författaren diskuterar varför vi kategoriserar vår omvärld och hur detta sker. Kategorierna blir ett slags förklaringsinstrument och medel för att bekräfta och cementera vår egen kulturs idéer om världen. Hur vi skapar ordning är beroende av våra erfarenheter av världen; vårt sätt att i vid mening interagera med världen är av största betydelse för våra olika kategoristrukturer. Kognitiv semantik utgår från en sådan förståelse av kategorisering och kategoribildning. Det är inom denna tradition som Westum har sina teoretiska och metodiska utgångspunkter, närmare bestämt i George Lakoffs *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind* (1987). Kognitiva semantiker poängterar vikten av att se verkligheten som en kulturell konstruktion byggd av mentala bilder och betonar underliggande kulturbaserade strukturer; kulturspecifika erfarenheter antas generera kulturspecifika mentala bilder av verkligheten, bilder som i sin tur kommer att inverka på kategorisering och kategoristruktur. Författaren introducerar Lakoffs term ICM (idealized cognitive models). Den står för de kognitiva strukturer som organiserar vår förståelse av verkligheten, såsom denna framträder genom våra erfarenheter och föreställningar om densamma. En svårighet är hur författaren förhåller sig till teorin när den väl är presenterad. Hon skriver om det onda ögat, som har ett stort förklaringsvärde i avhandlingen och som sägs vara ett universellt fenomen. Vanligen räknar hon med uteslutande kulturbundna fenomen, vilket ju också ingår i Lakoffs teori. Frågan är hur det universella fenomenet - det onda ögat - ska förklaras inom ramen för den kognitiva semantiken, som bygger sin teori på att alla fenomen är kulturbundna, till skillnad från den objektivistiska semantiken, där det är meningsfullt att skilja ut denotation, konnotation och emotiv laddning.

I kapitel 6, som är avhandlingens tyngsta teoretiska kapitel, utreds och diskuteras sjukdomskategoriernas interna struktur. Författaren presenterar en radierande struktur, en koncentrerande struktur och en kategoristruktur med både radierande och koncentrerande inslag. RIS är en radierande struktur. Utifrån föreställningen om vem sjukdomen drabbar, symptom, orsak och botemedel verkar man i kategorin infoga medlemmar som i något avseende påminner om det centrala exemplet eller någon av de andra medlemmarna i kategorin. SKÄVER/SKÄRVA är en koncentrerande struktur. Kategorin kännetecknas av att den har en och samma symptombild, en tydlig centralpunkt i de gemensamma strukturella kriterierna. Typiskt för den koncentrerande strukturen är att alla kategorimedlemmarna innefattar alla de ICM som det centrala exemplet bygger på.

RIS respektive SKÄVER utgör inget enhetligt system för hela Sverige utan det existerar parallella system som bygger på likartad sjukdomssyn i olika delar av landet. För att belysa detta nyttjar författaren här uppteckningar från enbart en meddelare, eftersom syftet är att utreda på vilka grunder olika kategorimedlemmar infogas i en viss kategoristruktur. Westum demonstrerar hur en radierande struktur kommer till uttryck i uppteckningar från olika orter i Sverige. Hon skisserar också på ett ICM-kluster med fyra modeller: BARNSJUKDOMSMODELLEN, BOTEMEDELSDMODELLEN, SYMPTOMMODELLEN och ORSAKSMODELLEN. Westum hävdar att olika kognitiva modeller är olika viktiga för olika medlemmar i kategorin. Men jag ställer frågan: Är inte barnsjukdomsmodellen trots allt en förutsättning för de andra modellerna? Den är ju faktiskt en förutsättning för att få komma med i studien.

Den abstrakta modellen byggs upp och prövas mot verkligheten. Tyvärr känns materialet sprött och argumentationen blir härigenom inte så övertygande som den skulle kunnat bli med ett större material. Botemedelsmodellen betraktas som sammanhållande för kategorin RIS. Men man skulle kanske lika gärna kunnat se botemedlen som särskiljande, dvs. antingen är botemedlet smörjning, smöjning (dragning) eller kasta utför (s. 181). Detta under förutsättning att man inte betraktar dessa botemedel som identiska, vilket de ju faktiskt inte är på en konkret nivå.

Om man går till de enskilda uppteckningarna ser man att t.ex. belägget från Stigsjö,

Ångermanland (s. 196) har delvis bristfälliga indicieliknande uppgifter. Med tanke på detta borde Westum valt en annan uppteckning för att demonstrera den valda teorins styrka.

Materialet speglar tiden 1850-1920 och omfattar dels ett dialektalt material med 900 belägg för *ris*, *skäver/skärva*, *valk* och *såg*, hämtat huvudsakligen från svenska dialektarkiv, dels ett folkloristiskt material hämtat från Nordiska museets folkminnessamlingar.

Dialektuppteckningarna ägnar liten uppmärksamhet åt beteckningarnas betydelsemässiga sida, men har noggranna grammatiska och fonetiska angivelser. Omvänt berör det folkloristiska materialet den semantiska nivån ingående men har inga syntaktiska och fonetiska uppgifter. För att upptäcka kategoristrukturer, dvs. varför ett visst sjukdomstillstånd förs till en viss sjukdomskategori krävs upplysningar av icke-språklig natur. De två materialen kompletterar således varandra, men det folkloristiska framstår som värdefullast.

Materialet hyser en kedja av tolkningar, där meddelare, upptecknare och läsare ingår. Hos arkivpersonal har det funnits en föreställning om den ideala uppteckningen. På arkiven har det antikvariska intresset varit ledstjärna. Meddelarna har tvingats minnas sådant som tilldrog sig för länge sedan. Risker för bristfälligheter eller felaktigheter är stora. Slutsatsen blir trots allt att materialets storlek, dess betryggande geografiska spridning och utseende borgar för att de mönster som urskiljs kan anses tillförlitliga för benämningsstrategier och kategoriseringar.

Avhandlingen igenom förs en föredömlig diskussion om källor och tolkningar (främst i kapitel 3 och 4). Men samtidigt riktar detta ljuset på de problem som förelegat vid tolkningen av materialet. Frågan inställer sig hur mycket Westum själv litar på materialet. Författaren uppger att hon har fjärrat sig från uppteckningarnas formuleringar, och det är viktigt att diskutera vad det kan tänkas ha för konsekvenser för resultatet av studien.

På s. 164, 167 m.fl. diskuteras hapaxbeläggen i materialet. Denna diskussion borde ha kommit tidigare i avhandlingen. Är beläggen verkligen hapaxbenämningar? Nej, måste jag svara. Det finns ett rikhaltigt material om detta sjukdomskomplex på Lunds universitets folklivsarkiv (LUF), som uppenbarligen inte varit känt för Westum. Arkivet i Lund är visserligen inget SOFI-arkiv, men ändock känt och mycket välförsett med material. Jag har företagit en miniundersökning av LUF:s material som är relevant för denna undersökning och som hade varit värdefullt att ha med i avhandlingen. Exempelvis i uppteckning LUF 6833 från Älgshult, Småland tas nio olika skervor upp: *stjärnskervan*, *brötskervan*, *magskervan*, *trädskervan*, *jordskervan*, *benskervan*, *ledskervan*, *horskervan* och *likskervan*. Westum hävdar i avhandlingen att orsaksrelaterade beteckningar inte tar upp symptom i lika hög grad. Men detta beror ju på att fokus är på orsakerna. Sjukdomen kan likväl ha differentierade symptom. I den aktuella uppteckningen 6833 från LUF nämns nio olika sorters skäver, varav åtta har bestämningsleder som fokuserar på orsak och en på symptom (*magskerva*). Även om det tillhör ovanligheterna, så beskrivs i just denna uppteckning symptomen och de är olika. Men Westums resultat i avhandlingen indikerar att det generellt inte skulle vara så. Jag kan konstatera att åtminstone en uppteckning på LUF talar mot hennes tes. Men jag tror att materialet på LUF över lag skulle ha förstärkt hennes teser och argumentation. Det är bara att beklaga att LUF:s material inte beaktas i föreliggande avhandling. Undersökningsresultatets tillförlitlighet hade ökat. Om forskaren helhjärtat tror på sitt material, är det också lättare att anta dåtidens synsätt, men framför allt att föra resonemangen längre.

Kapitel 3, om symptomen, har en beskrivande funktion och ska vara en introduktion till följande kapitel om sjukdomsorsak, benämningsstrategi och kategorisering. Folkmedicinen har förknippat ett stort antal symptom med det här aktuella sjukdomskomplexet. Författaren ger en total översikt, men gör inte varje kognitivt system rättvisa genom denna metod. Hon har samlat materialet under nio rubriker (s. 112-125). Särskilt frekvent är beskrivningen av olika skelettdeformiteter. Viktigt i sammanhanget är att många symptombeskrivningar är unika i sitt slag och inte sjukdomssymptom i vår moderna bemärkelse, t.ex. stark kroppsbehåring, spetsiga fingrar och röda öron.

Kapitel 4, om orsakerna, ger en översikt över underliggande orsaker som avspeglas i de sammansatta beteckningarnas bestämningsleder. Dessa visar den folkliga sjukdomssynen och den etiologiska föreställning som spelar en central roll för de folkliga sjukdomskategoriernas interna struktur. Författaren indelar orsakerna i fyra grupper: övernaturliga väsen, såsom vittror, vättar; horan och andra marginaliserade personer; de döda som inte blivit jordfästa och modern - länken mellan det onda och det ofödda barnet. Modern eller den gravida var varken direkt eller indirekt skyldig till om det ofödda barnet drabbades av sjukdom. Hon var enbart ett medium som kunde förhindra olyckan. Kvinnan var således inte ond i sig, men moderns roll som sjukdomsförmedlare bygger på den position som kvinnor tilldelats i vår kultur. Utanförskap är den gemensamma nämnaren för alla personer eller väsen som orsakar sjukdom på barn.

Författaren synliggör normerna för hur gravida kvinnor och mödrar skulle bete sig för att skydda sina barn. Jag misstänker att det är en företrädesvis kvinnlig föreställningsvärld som friläggs i hennes avhandling, fast det inte sägs explicit. Den och annat i den dåtida kulturen hade jag velat veta mer om. Kanske hade det varit möjligt att ge svar på vilken bild kategorierna och beteckningarna ger av dåtidens samhälle.

Kapitel 5 behandlar benämningsstrategier och är en diskussion kring de folkliga sjukdomsbeteckningarnas semantik. Symptomrelaterade bestämningsleder anspelar på specifika symptom. Hyponymerna är sammansättningar eller syntagm av *ris*, *skäver/skärva*, t.ex. *borstris* (stark kroppsbehåring), *fetris* (otymplig fetma), *huvudris* (oformligt huvud), *magskärva* (uppsvälld mage) eller visst karakteristiskt beteende hos barnet t.ex. *skrikris* (skrikigt), *nervris* (nervöst), *gnidris* (barnet bryter sig bakåt).

Orsaksrelaterade bestämningsleder anspelar på fenomen som ansågs farliga. De apostroferade inte den yttersta sjukdomsorsaken, utan oftare något föremål eller något beteende som var farligt. Exempel på orsaksrelaterade benämningar är *bordskiver* (modern hade satt sig på ett bord under graviditeten), *strumpskäver* (modern hade sett någon sticka strumpor utomhus när hon var gravid). Dock är de bestämningsleder undantagna som behandlades i kapitel 4.

Författaren drar följande slutsatserna: *Ris* är nordligt och symptomrelaterat. Botemedel är smöjning (dragning) och smörjning. *Skäver/skärva* är sydvästligt och orsaksrelaterat, och botemedel är andra metoder än mot ris.

På s. 153 i kapitel 5 hävdar Westum att orsaksrelaterade bestämningsleder inte låter sig grupperas semantiskt, vilket låter paradoxalt i en framställning som gör anspråk på att utreda sjukdomsbeteckningarnas semantik. Måhända beror problemet på den abstraktionsnivå som valts.

Författaren tar inte upp orsaksrelaterade bestämningsled som anspelar på fenomen som ansågs farliga och som diskuterats i kapitel 4. "Vad som visas nedan är materialets förråd av orsaksrelaterade bestämningsleder samt de beteckningar i vilka dessa ingår. En del av de aktuella bestämningslederna diskuteras i kapitel 4 och behandlas därför inte särskilt i detta sammanhang" (s. 159). Här disponeras framställningarna av de orsaksrelaterade sjukdomarna alfabetiskt. Det borde i konsekvensens namn ha sagts. Det hade varit på sin plats med en genomgång även av de bestämningsleder som tas upp i kapitel 4. Jag ställer mig frågande till denna uppdelning. Möjligen skulle det låta sig göra att redovisa orsaker och orsaksrelaterade bestämningsled samtidigt. Då hade avhandlingen fått en sammanhållen beskrivning. Jag tycker att det finns en orsakskedja här som inte synliggörs genom Westums alfabetiska uppställning. Den känns helt enkelt inte rätt, vilket talar för en annan disposition. Den befintliga dispositionen med kapitel 3 om symptom, kapitel 4 om orsaker och kapitel 5 om benämningsstrategier skulle kunna ändras till kapitel 3, Symptom och benämningsstrategi och kapitel 4, Orsak och benämningsstrategi. Förutom att slå samman tre kapitel till två bör framställningen kompletteras med en alfabetisk lista över alla benämningar med relevanta uppgifter, såsom geografisk distribution, symptom, orsak,

botemedel etc. I denna hade författaren kunnat arbeta in i kapitel 5 de uppgifter som hon har i kapitel 3 och 4. Om läsare av avhandlingen vill veta allt om t.ex. *horskäver* måste dessa titta på s. 50, 54, 60, 66, 70, 71, 72, 74 ... och andra ställen. Det sistnämnda antyder att det finns en hel del repetition i avhandlingen. Dispositionsförslaget ovan indikerar att en annan disposition hade varit önskvärd, en disposition där författaren undviker några av de anförda upprepningarna, men ändå för fram sina synpunkter på ett lättillgängligt sätt.

Mitt tentativa förslag till semantisk indelning av orsaksrelaterade bestämningsleder bygger på att jag vill se vilka indelningsgrunder som skulle vara möjliga här. De symptomrelaterade är systematiserade enligt en semantisk princip. Författaren menar att de orsaksrelaterade inte låter sig systematiseras på detta sätt, eftersom alla har sin grund i att sjukdom uppstod på övernaturlig väg. Skulle man här kunna tänka sig en indelning efter vem som har orsakat sjukdomen? Frågan är om Westum inte har strukturen för detta klar i kapitel 4, när hon behandlar *jord, vatten, vård, vätt, hor, lönn, lösk*. Men det kräver som sagt en annan disposition. Systematiseringsprinciper för orsaksrelaterade benämningar skulle kunna vara: olämpliga beteenden hos den gravida, olämpliga händelser/möten för den gravida eller barnet och upprört sinnestillstånd hos den gravida. Vad skulle vi få syn på med en sådan systematisering? Det finns krafter som utgår från kvinnan och krafter som påverkar kvinnan och barnet. Detta nämner Westum också i avhandlingen. Sensmoralen för den berörda kvinnan blir: Skydda dig själv och ditt barn så förblir barnet friskt. Med min föreslagna indelning hamnar den gravidas beteende och psykiska tillstånd i fokus. Westum skriver att kvinnan inte blir utpekad som skyldig till att barnet fick skäver; detta är en urskuldande etiologi, som ville skydda kvinnan från ont. Men detta att faror lurade överallt måste trots allt, menar jag, ha försatt den gravida eller modern i ett paniktillstånd. Om barnet fick skäver, måste hon ha frågat sig: Varför har barnet fått sjukdomen? Vad har jag gjort för fel? Det är viktigt att kvinnans roll tydliggörs i kategoriseringen och benämningsstrategierna.

I kapitel 7 förs en avslutande diskussion om de frågor som avhandlingen har väckt. Två av dessa handlar om kulturgräns och folkmedicin. De symptomrelaterade och de orsaksrelaterade sjukdomsbenämningarna (s. 172 ff) leder in tankarna på hur dessa står i relation till det samhälle som de myntats i. Skulle författaren rentav kunna dra några slutsatser om vilka av dessa två som säger mest om samhället? Jag hade väntat mig en mer ingående diskussion om detta i avhandlingen. Exempelvis skiljer sig botemedel i olika regioner från varandra. På denna och andra punkter hade författaren kunnat utvinna mer av materialet. En fråga som Westum tangerar men inte explicit ställer är: Vilken bild ger beteckningarna av dåtidens samhälle? Denna fråga hade Westum kunnat ge många intressanta svar på, och den hade också varit fullt möjlig att få svar på med utgångspunkt i detta folkloristiska material. Hon hade kunnat leverera mer kunskap om samhället som skymtar fram bakom kategoriseringen och orden. Det finns en del om detta i kapitel 7, men det hade varit intressant att få veta mer. Finns det t.ex. en hierarki av farlighet: underjordiska väsen, horor och lik? Promiskuösa kvinnor var farliga för sin omgivning (s. 137). Jag hade önskat en utförligare diskussion om vad detta säger om det samhälle som genererat *ris*- och *skäver*-orden, t.ex. syftar *hor*- nästan uteslutande på kvinnor. Detta säger något väsentligt om dåtidens samhälle.

Benämningar på *ris* tog fasta på det kroppsliga - symptomen - och benämningarna hade en företrädesvis nordlig utbredning. I dessa samhällen var den sociala kontrollen inte så stark. Författaren antyder att det kan ha en demografisk förklaring. Vissa tankemönster fanns inte i lokalsamhällen som inte var så tätt befolkade. I Sydsverige hade det kanske bildats en underklass som inte fanns i Nordsverige, vilket sannolikt kom till uttryck i benämningarna, och variationen borde rimligtvis också kunna förklaras i termer av kulturella skillnader. Uppteckningarna är en rik brunn att ösa ur.

I språkligt hänseende är avhandlingen enkel och begriplig, vilket är en av de finaste komplimanger man kan få. Westum har testat den kognitiva semantikens teori och visar med hjälp av sitt material att det objektivistiska synsättet inte håller och för fram den kognitiva semantiken; teorin är välvald och har ett högt förklaringsvärde.

Tolkningsproblemen har dock varit legio, men författaren sopar dem inte under mattan, vilket är ärligt och redbart.

Jag anser dock att det hade varit bra om författaren använt det material som finns på LUF. Det hade stärkt hennes argumentation och hon hade gjort sig av med en del hapaxbelägg. Till Westums försvar ska dock sägas att hon har lyckats få rätsida på ett svårhanterligt material. Det är i sig förtjänstfullt att forska om sådant som inte är så lätt att forska om. Systematiseringen av materialet har varit ett enormt jobb och förenat med mycken tankemöda. Dessutom är det viktigt att material som finns i våra arkiv uppmärksammas och bearbetas. Materialet belyses på ett nytt sätt, och Westum gör något begripligt och konstruktivt av det. Kunskapen i våra arkiv gör vår värld mer begriplig när den ställs i relief mot tidigare generationers; det inser vi inte minst genom denna undersökning. Avhandlingen fokuserar också på något väsentligt i det svenska vetenskapssamfundet, nämligen att vi lingvister kan utnyttja ett material som av tradition varit förbehållet etnologer - och dessutom göra något konstruktivt av det. Etnologiska Cultural Studies i moderna material i all ära, men låt inte den kunskap som finns i gammalt arkivmaterial förbli outnyttjad.

© [Gunilla Byrman](#)